

บทที่ ๓

ความสัมพันธ์ของความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจ กับการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา

จากการศึกษากลวิธีการนำเสนอความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจในปัญหาสาขาคในบทที่ ๒ พบว่าอารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นนั้นมีผลต่อความเข้าใจและความตระหนักรู้ในการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาได้อย่างลึกซึ้งขึ้น ตามรายละเอียดที่แตกต่างกันไปในแต่ละเรื่อง เหตุที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจากว่า ทั้งทฤษฎีโสภนาฏกรรมทางตะวันตก และทฤษฎีรศทางตะวันออก ได้กล่าวถึงผลของอารมณ์สะเทือนใจที่มีต่อการตระหนักรู้และเข้าใจในแนวคิดสำคัญของเรื่องที่ตรงกันว่า สิ่งที่เกิดขึ้นภายหลังจากการเกิดอารมณ์สะเทือนใจในวรรณคดีของผู้อ่าน คือ การเกิดความเข้าใจในชีวิต การมองเห็นความจริงแท้ของทุกสรรพสิ่งบนโลก เป็นการยกระดับจิตใจให้สูงขึ้นไปสู่ความซาบซึ้งในจริยธรรม ความรัก ความกล้าหาญ ความศรัทธา ที่มีคุณค่าสำหรับชีวิต ซึ่งไม่ว่าอารมณ์สะเทือนใจนั้นจะไปปรากฏในวรรณคดีประเภทใดก็ตาม อารมณ์สะเทือนใจในวรรณคดีจะกระตุ้นให้ผู้อ่านตระหนักและเข้าใจความเป็นไปต่าง ๆ ของชีวิตมากขึ้น ซึ่งจะเข้าใจแบบไหนเรื่องใด ลักษณะใด ก็ย่อมแตกต่างกันไปตามประเภทของวรรณคดี

ผลของอารมณ์ในวรรณกรรมมิได้มีต่ออารมณ์สะเทือนใจของผู้อ่านในระดับความรู้สึกเท่านั้น แต่ส่งผลต่อการตระหนักรู้และเข้าใจแนวคิดที่เรื่องราวานั้น ๆ นำเสนอผ่านอารมณ์ต่าง ๆ ในเรื่อง ดังที่ กุสุมา รักษมณี (๒๕๓๔: ๑๗๗) กล่าวว่า

...การประจักษ์ถึงรสอันเป็นปฏิภิกิริยาทางอารมณ์ที่เราได้รับมิได้หมายถึงเพียงความสำเร็จอารมณ์เท่านั้น แต่มีความรู้แจ้งถึงสัจจะแห่งอารมณ์นั้นๆ เช่นเดียวกับการบรรลุสัจธรรมในการบำเพ็ญสมาธิ คุณค่าของวรรณคดีเรื่องนั้นจึงอยู่ที่ความสามารถทำให้เราประจักษ์ถึงสิ่งที่ป็นสัจธรรมชีวิตซึ่งมิใช่ชีวิตของเราเพียงผู้เดียว แต่หมายรวมถึงชีวิตสัตว์โลกทั้งปวง...

การรู้สึกสะเทือนอารมณ์ไปกับเรื่องราวและอารมณ์ในวรรณคดีจึงเป็นหนทางที่ทำให้มนุษย์เข้าใจสัจธรรมหรือความจริงของชีวิตได้ อันสอดคล้องกับทฤษฎีโสภนาฏกรรมของอริสโตเติลที่กล่าวว่า เมื่อมนุษย์รับรู้ทุกข์โศกของตัวละครก็เท่ากับมนุษย์ได้ชำระจิตของตนตระหนักในหายนะแห่งชีวิต และรับรู้ในชะตากรรมที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ไม่ว่าตัวละครจะเป็นใคร

ก็ตาม เรื่องราวโศกนาฏกรรมในวรรณคดีจึงกระดัดจิตใจผู้อ่านได้ ในที่นี้มีได้หมายความว่า มนุษย์มีความสุขในขณะที่รับรู้เรื่องราวความทุกข์ของผู้อื่น แต่หมายถึง เมื่อเห็นความทุกข์หรือการ ประสบเคราะห์กรรมแล้วผู้อ่านรู้ว่าเหตุการณ์นั้นเป็นชะตากรรมของผู้อื่นไม่ใช่ของตน แต่ยังคงเกิด ความรู้สึกต่างๆ ไปกับเหตุการณ์และชะตากรรมต่าง ๆ ของตัวละคร จนเกิดความรู้สึกสงสารและ เห็นใจตัวละคร ความรู้สึกที่เกิดขึ้นนี้จึงเป็นขั้นตอนของการชำระจิตของผู้อ่าน ดังนั้นอารมณ์ สะเทือนใจที่เกิดแก่ผู้อ่านจึงเป็นแนวทางหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเห็นคุณค่าของวรรณคดีที่กระดัดจิตใจ ผู้อ่านให้มีการตระหนักรู้ในศีลธรรมอันดีได้อีกด้วย

อารมณ์สะเทือนใจจึงพัฒนาผู้อ่านจากความไม่เข้าใจชีวิตไปสู่ความเข้าใจชีวิตได้ เช่น การเข้าใจความรัก การเข้าใจบทบาทหน้าที่ของการเป็นกษัตริย์ การเข้าใจแก่นแท้ของศาสนา เป็นต้น อารมณ์สะเทือนใจจึงกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดความเข้าใจชีวิต มองเห็นความบกพร่องของชีวิต และข้อบกพร่องของอารมณ์ตนเอง จนเกิดการยกระดับความคิดให้เข้าใจในสารที่เรื่อนำเสนออย่าง ลึกซึ้งมากขึ้น

อารมณ์สะเทือนใจในวรรณคดีจึงทำให้มนุษย์ตระหนักรู้ว่าชีวิตนั้นต้องพบทั้งทุกข์และสุข ละครเล้ากัน ไปเสมอ ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกได้ร่วมทุกข์ร่วมสุขกับผู้อื่น รวมเป็นหนึ่งเดียวกับ สรรพชีวิตทั้งหลาย ด้วยเหตุนี้อารมณ์สะเทือนใจจึงเกี่ยวข้องกับการตระหนักรู้ทางศีลธรรมและ การหลุดพ้นได้ เพราะการสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้เกิดขึ้นก่อนทำให้เกิดความรู้สึกร่วมกัน และกระตุ้นให้เกิดความใส่ใจผู้อื่นเหมือนกับที่ใส่ใจตนเอง นอกจากนั้นอารมณ์สะเทือนใจยังทำให้เกิดการตระหนักรู้ทางศีลธรรม และการได้ลิ้มรสที่ทั้งสุขและทุกข์ก็จะทำให้เกิดการรู้ตระหนักรู้ถึง ความไม่แน่นอนของความสุขและความทุกข์ที่สลับสับเปลี่ยนกันเข้ามาในชีวิตมนุษย์ได้ชัดขึ้น

ปัญหาสาชาคมีการนำเสนอความโศกไว้อย่างโดดเด่น และเข้มข้นด้วยกลวิธีต่างๆ ความโศกที่ปรากฏทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ อารมณ์สะเทือนใจดังกล่าว ทำให้ผู้อ่านเกิด การตระหนักรู้และเข้าใจการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาที่นำเสนอผ่านความโศก เหตุที่กล่าว เช่นนี้เนื่องจากอารมณ์สะเทือนใจที่เกิดจากการรับรู้ความ โศกในเรื่องนั้นสัมพันธ์กับแนวคิดเชิง จริยธรรมที่ผู้อ่านจะได้รับหลังจากเกิดอารมณ์สะเทือนใจ นอกจากนี้ยังมีคำถามในเชิง สุนทรียศาสตร์ที่เกี่ยวข้องกับความงามของบทโศกหรือเรื่องราวที่แสดงความโศกว่า เหตุใดความ โศกเศร้าจึงสร้างความบันเทิงเรีงรมย์และกระดัดจิตใจผู้อ่านได้ ดังที่ เจตนา นาควิชะระ (๒๕๒๑ : ๕๕) ได้ตั้งประเด็นคำถามเกี่ยวกับสุนทรียะแห่งความโศกในงานวรรณกรรมไว้ว่า “...เหตุใด ศิลปกรรมที่ทำให้เราโศกเศร้าจึงนับได้ว่าเป็นสิ่งบันเทิง เป็นไปได้หรือไม่ที่วามมนุษย์ปุถุชนมีความสุข โหดเหี้ยมอยู่ในกมลสันดาน จึงพร้อมที่จะรับความทุกข์ยากของผู้อื่นมาเป็นสิ่งบันเทิงของตน...”

จากนั้นเจตนา นาควัชระ (๒๕๒๑: ๑๐๐) ก็ได้ให้คำตอบสอดคล้องกับทฤษฎี
โศกนาฏกรรม กล่าวคือ

...อารมณ์โศกที่เกิดจากศิลปะที่ประณีตตั้งอยู่บนรากฐานทางอารมณ์ที่
แตกต่างออกไปจากการต่อสู้ระหว่างคนกับวัฏระทิง เพราะอารมณ์โศก
เป็น “อารมณ์ร่วม” นั่นก็คือ ผู้ดูหรือผู้อ่านเอาตัวของตัวเข้าไปผูกพันกับ
ชะตากรรมของตัวละคร ความรู้สึกร่วมซึ่งมักจะเป็นไปในรูปของความเห็น
อกเห็นใจจึงเป็นองค์ประกอบที่สำคัญยิ่งของอารมณ์โศก...

นอกจากนี้ยังมีการอธิบายว่าเหตุใดบทโศกจึงจัดเป็นประสบการณ์ทางสุนทรียะที่เมื่อเสพ
แล้วบทโศกหรือโศกนาฏกรรมที่เกิดขึ้นได้ช่วยยกระดับจิตของผู้ดูหรือผู้อ่านเรื่องราวความทุกข์
โศกของมนุษย์ ดังที่ จี. ศรีนิวาสน (๒๕๔๕ : ๑๑๑-๑๑๓) กล่าวถึงการตอบคำถามเกี่ยวกับปัญหา
ทางสุนทรียศาสตร์เรื่อง ทำไมเรื่องเศร้าจึงกลายเป็นเรื่องสนุกสนานเพลิดเพลินได้และเกี่ยวข้องกับ
จริยธรรมได้อย่างไร ไว้ว่า

...มนุษย์ยกย่องบูชาคุณธรรมอันสูงส่งบางอย่างของชีวิต เช่น ความซื่อสัตย์
ความกล้าหาญ ความเสียสละ ความรู้สึกรักชาติ เป็นต้น เพราะฉะนั้นมนุษย์
จึงสนใจและชอบเรื่องประเภทเศร้า ๆ อันเป็นเรื่องที่แสดงให้เห็นว่าตัวเอง
ของเรื่องพยายามปกป้องรักษาคุณธรรมเหล่านั้นแม้ว่าตัวเองจะต้องพลีชีพ
หรือได้รับทุกข์ทรมานจนตาย...อริส โตเติลเห็นว่าโศกนาฏกรรมมีผล
ในทางช่วยชักฟอกจิตใจ กล่าวคือทำให้หายจากความเป็นคนใจอ่อน
จี๋สงสาร และขลาดกลัว โศกนาฏกรรมย่อมจะทำให้ผู้ดูเกิดความสงสาร
พระเอกในเรื่อง และก็จะเกิดความรู้สึกกลัวด้วย โดยคิดว่าสิ่งที่เกิดขึ้นแก่
พระเอกในโศกนาฏกรรมนั้นอาจจะเกิดขึ้นในชีวิตจริงของตัวเองบ้างก็ได้
โดยการที่ผู้ดูปลุกเอาความรู้สึกดังกล่าวนี้ขึ้นมาสู่ระดับจิตที่มีการใคร่ครวญ
ด้วยสำนึกโศกนาฏกรรมก็ทำให้ผู้ดูกล้าเผชิญกับอารมณ์ดังกล่าวนั้น และ
ผสมผสานมันเข้ากับบุคลิกส่วนอื่นๆ ของตน โดยวิธีนี้เอง โศกนาฏกรรมจึง
ทำให้ผู้ดูปลอดภัยจากผลร้ายของอารมณ์อันเป็นอุปสรรคขัดขวางเหล่านี้ได้...

ด้วยเหตุผลข้างต้น ความโศกที่ปรากฏในงานวรรณกรรมจึงเป็นสิ่งที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านที่สัมพันธ์กับจิตสำนึกและการใคร่ครวญในทางจริยธรรมของผู้หรือผู้อ่านงานวรรณกรรม ผู้วิจัยจึงมุ่งที่จะศึกษาว่าความโศกที่ปรากฏใน *ปัญญาสาคร* เมื่อปรากฏด้วยกลวิธีต่างๆ จนทำให้เกิดอารมณ์สะเทือนใจแล้วนั้น อารมณ์สะเทือนใจดังกล่าวนำผู้อ่านไปสู่การยกระดับจิตและเข้าใจการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องใดบ้าง ตามสมมุติฐานที่ผู้วิจัยตั้งไว้ว่า “ความโศกใน *ปัญญาสาคร* ทำให้นิทานพื้นบ้านกลายเป็นนิทานที่ใช้สอนคติธรรมทางพุทธศาสนา” เหตุที่สมมุติฐานเกี่ยวข้องกับคำว่า นิทานพื้นบ้าน เนื่องจาก มีการกล่าวถึง *ปัญญาสาคร* ว่า นิทานกลุ่มหนึ่งใน *ปัญญาสาคร* มีลักษณะเป็นนิทานพื้นบ้านมากกว่านิทานที่ใช้สอนคติธรรมทางพุทธศาสนา ดังที่ เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร (๒๕๒๕ : ๖, ๑๒๕) ศึกษาวิจัยเรื่อง *การศึกษาวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาสาคร* โดยมีสมมุติฐานว่านิทานเหล่านี้เป็นนิทานพื้นเมืองดั้งเดิมที่นำมาดัดแปลงให้เป็นชาดก ผลของการวิเคราะห์พบว่า นิทานส่วนใหญ่ใน *ปัญญาสาคร* เป็นประเภทนิทานทรงเครื่อง นิทานอุทาหรณ์ นิทานมุขตลก และนิทานปริศนา ซึ่งมีเนื้อหาเป็นนิทานทางโลกที่มีแบบเรื่องปรากฏใน *ดัชนีอนุภาคนิทานพื้นเมือง* (Motif-Index of Folk Literature) สันนิษฐานว่าเรื่องเหล่านี้มีที่มาจากนิทานพื้นเมืองเดิม นำมาแต่งเติมเรื่องราวของพระโพธิสัตว์ให้เป็นชาดก ดังนั้น แบบเรื่องหรือลักษณะของนิทานส่วนใหญ่ใน *ปัญญาสาคร* คลบับหอสุมุดแห่งชาติ จึงมีลักษณะเป็นนิทานพื้นบ้านหรือนิทานทางโลกมากกว่านิทานที่สอนพุทธศาสนาโดยตรง ผู้วิจัยจึงต้องการศึกษาเพิ่มขึ้นนิทานใน *ปัญญาสาคร* ที่เน้นการผจญภัย การพลัดพรากจากกันของตัวละคร การต่อสู้เอาชนะอุปสรรคของตัวละคร มีการนำเสนอความเศร้าโศกอย่างมากมายของตัวละคร จนสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้เกิดขึ้นกับผู้อ่านนั้น มีขึ้นเพื่อใช้สอนคติธรรมทางพุทธศาสนาแก่บุคคลทั่วไปให้ตระหนักรู้และเข้าใจในการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาที่เรื่องพยายามสื่อสารถึงผู้อ่านได้อย่างลึกซึ้งมากขึ้น

ชาดกหลายเรื่องใน *ปัญญาสาคร* มีหลักธรรมที่ตรงกัน ซึ่งแตกต่างกันไปตามรายละเอียด หลักธรรมดังกล่าวสัมพันธ์กับความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านทำให้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนา การสอนคติธรรมใน *ปัญญาสาคร* มี ๓ ประการ ได้แก่

- ๓.๑ การสอนคติธรรม เรื่อง กฎแห่งกรรม
- ๓.๒ การสอนคติธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง
- ๓.๓ การสอนคติธรรมเรื่องการทำเพ็ญทาน

๓.๑ การสอนคตินิยม เรื่อง กฎแห่งกรรม

จากการศึกษาวิเคราะห์เรื่องกลวิธีนำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจในปัญหาสาชาคในบทที่ ๒ นั้น พบว่า กลวิธีที่เด่นมากที่สุดคือ กลวิธีการสร้างเหตุการณ์การพลัดพรากทั้งพลัดพรากจากคนรัก พลัดพรากจากบิดามารดา พลัดพรากจากพี่น้อง พลัดพรากจากผู้มีพระคุณ และพลัดพรากจากสัตว์เลี้ยง คำอธิบายเหตุแห่งการพลัดพรากมาจากกรรมที่เคยทำในอดีตชาติของตัวละครทั้งสิ้น คือกรรมไม่ดีที่ตัวละครเคยทำซึ่งส่งผลต่อการประสบทุกข์โศกในปัจจุบันขณะเดียวกันในช่วงที่ตัวละครประสบความทุกข์โศกตัวละครกลับใช้ความดีงามและการปฏิบัติความดีงามตามหลักกรรมต่าง ๆ จนประสบสุขได้ในภายหลัง นั่นก็คือผลกรรมแห่งความดีที่ทำเช่นกัน การนำเสนอชีวิตตัวละครภายใต้เหตุการณ์แห่งการพลัดพรากอันแสดงทั้งผลกรรมไม่ดีจากในอดีตและผลกรรมดีในปัจจุบัน ตัวละครเหล่านี้เป็นการจำลองชีวิตของมนุษย์ที่เกิดแก่เจ็บตายและเวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏ การนำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านปัญหาสาชาคแทบทุกเรื่องจึงมุ่งให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจการสอนคตินิยมทางพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างลึกซึ้งมากกว่าคตินิยมเรื่องอื่น ๆ

กรรม แปลตามศัพท์ว่า การงาน หรือการกระทำ แต่ในทางธรรมต้องจำกัดความจำเพาะลงไปว่า หมายถึง การกระทำที่ประกอบด้วยเจตนา หรือการกระทำที่เป็นไปโดยความจงใจ ถ้าเป็นการกระทำที่ไม่มีเจตนา ก็ไม่เรียกว่าเป็นกรรมในความหมายทางธรรม (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). ๒๕๔๖ : ๑๕๗)

จากความหมายของ “กรรม” ข้างต้น เป็นการนำเสนอความหมายอย่างกลางๆ และกว้างๆ หากจะพิจารณาความหมายของกรรมที่เกี่ยวข้องกับกฎแห่งกรรม ต้องพิจารณาความหมายดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๑๕๗) กล่าวว่า

“กรรมในแง่นี้ก็คือ การทำ การพูด การคิด หรือการคิดนึก และการแสดงออกทางกายวาจา หรือความประพฤติที่เป็นไปต่างๆ ซึ่งบุคคลผู้นั้นจะต้องรับผิดชอบเก็บเกี่ยวผลเป็นส่วนตัว ไม่ว่าจะมองแคบๆ เฉพาะเวลาเฉพาะหน้า หรือมองกว้างไกลออกไปในอดีตและอนาคตก็ตาม”

กฎแห่งกรรม จึงหมายถึง การกระทำของมนุษย์และสัตว์ และผลของการกระทำ ตลอดถึงสาเหตุที่ทำให้เกิดการกระทำนั้น สาเหตุที่กล่าวถึงนั้น ไม่เพียงเป็นสิ่งกระตุ้นให้เกิดการกระทำเท่านั้น ยังเป็นตัวบังคับซึ่งถึงผลของการกระทำอีกด้วย ความเป็นไปแห่งเหตุและผลในลักษณะเช่นนี้เป็นส่วนหนึ่งของกฎธรรมชาติที่ต้องเป็นไปเช่นนั้นเอง เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่เกี่ยวข้องโยงใยสืบเนื่องกันไปตลอดสาย เป็นไปโดยธรรมชาติ ไม่มีตัวบุคคลหรือสัตว์ที่มีอำนาจสูงสุดเป็นผู้คอยบง

การหรือบังคับบัญชาแต่อย่างใด และการที่การกระทำทุกการกระทำมีผลนั้น จึงเป็นแนวทางในการกำหนดกฎเกณฑ์ทางจริยธรรมสำหรับเป็นข้อพึงปฏิบัติสำหรับมนุษย์และสัตว์ หากมีเจตจำนงในการพัฒนาคุณภาพชีวิตให้ดีขึ้น ปรุคม์ บุญศรีตัน (๒๕๔๕ : ๓๓๐-๓๓๑)

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๑๕๕-๑๖๐) กล่าวถึงการจำแนกกรรมไว้ว่า

กรรมนั้น เมื่อจำแนกตามคุณภาพ หรือตามธรรมที่เป็นมูลเหตุ ย่อมแบ่งได้ ๒ อย่าง คือ

๑. อกุศลกรรม กรรมที่เป็นอกุศล การกระทำที่ไม่ดี กรรมชั่ว หมายถึง การกระทำที่เกิดจากอกุศลมูล คือ โลภะ โทสะ หรือโมหะ

๒. กุศลกรรม กรรมที่เป็นกุศล การกระทำที่ดี หรือกรรมดี หมายถึง การกระทำที่เกิดจากกุศลมูล คือ อโลภะ อโทสะ หรืออโมหะ

ความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจในปัญญาสาตกจึงทำให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจคติธรรมคำสอนทางพุทธศาสนา เรื่อง กฎแห่งกรรม ซึ่งสอดคล้องกับการจำแนกกรรมเป็นอกุศลกรรม และกุศลกรรม ดังกล่าวข้างต้น ได้แก่ การตระหนักรู้และเข้าใจในอกุศลกรรมเพื่อให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำกรรมชั่วหรือการทำบาป และการตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรมเพื่อต้องการให้เกิดความศรัทธาและต้องการทำกรรมดีอย่างยิ่งใหญ่มาก การสอนคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรม มี ๒ ประการ ได้แก่ การตระหนักรู้และเข้าใจในอกุศลกรรม และการตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรม

๓.๑.๑ การตระหนักรู้และเข้าใจในอกุศลกรรม การตระหนักรู้และเข้าใจในอกุศลกรรมมีจุดมุ่งหมายเพื่อให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำกรรมชั่วหรือการทำบาป มี ๒ ลักษณะ ได้แก่ ความเกรงกลัวต่ออกุศลกรรมที่ทำในอดีต และความเกรงกลัวต่ออกุศลกรรมที่ทำในปัจจุบัน

๓.๑.๑.๑ ความเกรงกลัวต่ออกุศลกรรมที่ทำในอดีตชาติ

ในปัญญาสาตกเรื่องที่ปรากฏเหตุการณ์การพลัดพรากนั้นมักปรากฏการอธิบายเหตุแห่งการพลัดพรากอันเนื่องมาจากกรรมที่ตัวละครทำในอดีตชาติ แม้จะเป็นการทำโดยไม่ตั้งใจก็ตาม โดยนำเสนอในลักษณะนิทานซ้อนเพื่อบอกเหตุที่ต้องพลัดพราก ซึ่งหลายเรื่องจะมีพฤติกรรมที่แสดงในอดีตชาติคล้ายคลึงกัน เช่น เรื่องที่สองสามมีภรรยากระเพื่อมน้ำหยอกสามแฉกที่พายเรือให้ตกใจกลัวเรือล่มจึงร้องด้วยเสียงอันดัง หรือเรื่องที่ในอดีตตัวละครเคยนำฟองไก่อ่ไปจากแม่ไก่ด้วยความไร้เดียงสา หรือพรากรูกลงไปจากแม่นก หรือเคยทำร้ายผู้อื่นมาก่อน ฯลฯ เหตุการณ์ในอดีตชาติดังกล่าวส่งผลให้ตัวละครต้องพลัดพรากจากบิดามารดาในปัจจุบัน และต้องประสบภาวะทุกข์โศกมากมาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง สมุทโทสชาดก พระสมุทโทสพราจากนางวินทุมดี เพราะอุกศลกรรม
ในอดีตที่เคยหยอกสามเณรจนทำให้พระองค์ต้องลอยคออยู่กลางมหาสมุทร ดังความว่า

...ในที่นี้มีคำสอดถามเข้ามาว่า ด้วยวิบากของอุกศลกรรมอย่างไร
พระโพธิสัตว์กับพระเทวีจึงได้ว่ายข้ามน้ำข้ามทะเล และพลัดพรากกัน มีคำ
วิชันว่า แต่ชาติปางก่อนพระโพธิสัตว์กับพระเทวีเป็นกษัตริย์ลงสรงน้ำ
ในแม่น้ำในฤดูร้อน เวลานั้นมีสามเณรองค์หนึ่งพายเรือเล่นมาตามริมฝั่ง
กษัตริย์ทั้ง ๒ นั้นเอาพระหัตถ์กระทบน้ำให้เป็นคลื่นเข้าไปในเรือของ
สามเณรจนน้ำเต็มลำ เรือก็ล่มลง สามเณรก็ร้องให้ว่ายน้ำไป กษัตริย์ทั้ง
๒ ก็ช่วยสามเณรให้ขึ้นบกได้ ด้วยอุกศลวิบากที่ได้ทำแก่สามเณรด้วยความ
คะนองเท่านั้น พระโพธิสัตว์กับพระเทวีต้องว่ายน้ำอยู่ในสมุทรถึง
๕๐๐ ชาติ...

(สมุทโทสชาดก: ๑๕)

นิทานชื่อนี้เรื่องการหยอกสามเณรในอดีตชาตินี้ยังปรากฏในอีกหลายเรื่อง เช่น
เรื่อง รัตนปโชตชาดก กษัตริย์มหารตะ พลัดพรากจากมเหสีสิริรัตนอาภา จากเหตุพายุใหญ่ จน
ทำให้เรือแตก มีคำอธิบายเป็นนิทานชื่อนี้ว่าที่ทั้งสองต้องประสบเหตุดังกล่าวเนื่องจากกรรมเก่าที่
เคยล้อหยอกสามเณร จนสามเณรกลัวว่าเรือจะล่ม ส่งผลให้ทั้งสองต้องพลัดพรากจากกัน ดังความว่า

...มีคำถามว่าพระราชากับพระราชเทวีได้ทำกรรมอะไรไว้ จึงต้องพลัดพราก
กันดังนี้ มีคำแก้ว่า ในชาติก่อนพระราชากับพระราชเทวีเสด็จสรงน้ำอยู่ ณ
ฝั่งคงคาแห่งหนึ่ง มีสามเณรองค์หนึ่งอายุ ได้เจ็ดปี พายเรือมาจะจอดขึ้นฝั่งที่
ตรงนั้น พระราชากับพระราชเทวีก็ล้อหยอก โคลงเรือสามเณรเล่น สามเณรมี
ความกลัวเรือจะล่ม ก็ร้องขึ้นด้วยเสียงอันดัง ด้วยผลกรรมซึ่งพระราชากับ
พระราชเทวีทรงทำแก่สามเณรเท่านั้น ติดตามมาให้พระราชากับพระราชเทวี
ต้องพลัดพรากจากกัน... สมเด็จพระผู้มีพระภาคจึงทรงตรัสเทศนาไว้ว่า
บุคคลอย่าประมาทว่ากรรมเล็กน้อยเท่านั้นจะไม่มาถึงตน ผลกรรมที่ทำชั่วทำ
ดีจะมีมาแต่ไหน อย่าได้ประมาทเช่นนี้เลย การทำชั่วทำดี ถึงว่าเล็กน้อยก็
ย่อมส่งผลตามกำลัง เหมือนดังพระราชากับพระราชเทวีหยอกสามเณรเล่น
ชนิดหนึ่งเท่านั้น ยังอำนวยผลให้พรากจากกันได้...

(รัตนปโชตชาดก: ๑๐๗-๑๐๘)

เรื่อง *สุรนุชาดก* ก็ปรากฏนิทานซ้อนเรื่องการหยอกสามเณรซึ่งเป็นกรรมในอดีตชาติที่ทำให้นางจิริปภา กับพระสุรนุต้องพลัดพรากจากกัน นั่นคือชาติก่อนพระองค์และนางจิริปภาเกิดเป็นสามีภรรยา กัน มีสามเณรพายเรือมา จึงสัพยอกสามเณรทำให้คลื่นซัดเรือล่มสามเณรคำพูดคำว่าอยู่ในน้ำ จนทั้งสองไปช่วย อกุศลกรรมที่ทำให้สามเณรได้รับความทุกข์จึงส่งผลให้ทั้งสองต้องได้รับความทุกข์และพลัดพรากจากกัน

เรื่อง *สุกมิตตชาดก* นางเกศินีต้องพลัดพรากจากพระเจ้าสุกมิตร์และลูก ๒ คน เพราะกรรมที่ทำในอดีตชาติของทั้ง ๔ พระองค์ ดังความว่า

...แต่ก่อนเราได้พราดลูกเนื้อและนกกจากอกแม่ไปด้วยผลกรรมที่เราทำไว้ จึงซัดให้เราต้องพลัดพรากจากลูกรักและผัวขวัญ ด้วยประการฉะนี้... ในที่นี้มีคำถามว่า กษัตริย์ทั้งสี่ต้องพลัดพรากจากกันไป อย่างนี้เพราะทำกรรมอะไรไว้ มีคำแก้วว่า กษัตริย์ทั้งสี่นั้นเมื่อชาติก่อนเดินไปตามมัคคันดร พวกกันหยุดระงับร้อน ณ รมรุกขแห่งหนึ่ง กุมารสองพี่น้องได้ยินเสียงลูกนกแขกเต้าร้องอยู่ขุดไม้ อยากจะได้เอามาเล่นร้องให้วิงวอนมารดา มารดาจึงบังคับสามีให้ไปจับเอามา สามีนั้นจับลูกนกแขกเต้าได้ส่งให้กุมาร กุมารเล่นแล้วได้ถอนขนลูกนกแขกเต้าสามขนหลุดไป เลื้อยคนกก็หลงไหลด้วยความทุกข์เวทนา ภายหลังจึงปล่อยลูกนกแขกเต้าไว้ดังเก่า ด้วยวิบากผลเพียงเท่านี้ กษัตริย์ทั้งสี่พระองค์ต้องพลัดพรากจากกันถึงห้าร้อยชาติด้วยประการฉะนี้...

(สุกมิตตชาดก: ๑๖๘)

เรื่อง *สังขปิตตชาดก* พระโพธิสัตว์ต้องจมน้ำอยู่กลางสมุทรเพราะเรือแตก มีคำอธิบายว่าเหตุที่พระองค์ประสบเคราะห์กรรมดังกล่าวก็เนื่องจากกรรมในอดีตชาติของพระองค์เอง ดังความว่า

...ในพระมหาสัตว์เจ้า จึงต้องมาจมน้ำอยู่ในกลางสมุทรเล่า มีคำวิสันนาแก้วว่า พระมหาสัตว์ต้องมาจมน้ำด้วยผลกรรมที่พระองค์ทรงทำไว้ในปางก่อน... ในอดีตสมัย ที่เมืองพาราณสี มีผิวเมียสองคน วันหนึ่งพากันไปเล่นน้ำที่ฝั่งนที มีสามเณรน้อยรูปหนึ่งนั่งเรือน้อย ๆ พายเล่นน้ำอยู่ สองผิวเมียเห็นสามเณรแล้ว ใครจะหยอกเธอเล่น จึงกระทุมน้ำให้เป็นลูกคลื่น เรือน้อยนั้น

ครั้นถูกลูกคลื่นซัดแล้วก็จมน้ำไป เมื่อสามเณรจมน้ำอยู่นั้นมหันตทุกข์ก็เกิดขึ้นแก่สามเณร สองผิวเมียเห็นแล้วก็ช่วยกันกู้เรืออุ้มสามเณรขึ้นบนเรือ สองผิวเมียได้ทำกรรมไว้เท่านี้ ต้องไปตกน้ำอยู่ถึง ๕๐๐ ชาติ เพราะเหตุนั้น พระอาจารย์เจ้า จึงได้กล่าวคาถานี้...ความว่า บุคคลไม่ควรดูหมิ่นบาป ว่า บาปมีประมาณน้อยนักจักไม่มาถึง คือว่าจักไม่ให้ผล ผลแห่งบาปประมาณน้อยให้ผลแรงกล้า นำความทุกข์มากมาให้...

(สังขปิตตชาดก: ๕๒๕)

เรื่อง รถมณฑก เศรษฐีบิดาของนางสิบสองต้องกลายเป็นยาจกเนื่องจากกรรมในชาติปางก่อนซึ่งเล่าเป็นนิทานซ้อนๆ

...ในกาลปางก่อน นนทเศรษฐีได้ถือเอาทรัพย์สมบัติมีทองและเงินเป็นต้นของธิดาเหล่านั้นในเวลาบริโภคอาหาร แล้วเศรษฐีไม่ได้ให้ ด้วยเหตุนี้วิบากของกรรมเก่าจึงได้ตามติดมา เพราะเหตุนี้เศรษฐีจึงได้เป็นคนอนาถา ถูกธิดาสิบสองคนบีบคั้น กรรมที่เป็นบาปเป็นผลของเวรมีในภายหลังเป็นแท้...

(รถมณฑก: ๖๗๗)

ส่วนนางสิบสองถูกนำไปทิ้งกลางป่า ก็มีนิทานซ้อนซ้อนเล่าเรื่องการกระทำในอดีตชาติว่านางเคยนำลูกสุนัขไปทิ้งในป่าถึงสิบสองตัว บาปนั้นจึงส่งผลไปอีกห้าร้อยชาติให้นางทั้งสิบสองคนต้องพลัดพรากในป่าเช่นที่นางเคยทำ และเหตุที่นางต้องตาบอดโดยที่ทั้ง ๑๑ ตาบอด ๒ ข้าง ส่วนนางสิบสองตาบอด ๑ ข้าง ก็เนื่องมาจากการกระทำอกุศลกรรมในอดีตชาติ ดังความว่า

...ดังได้สดับมาในกาลปางก่อน นางทั้งสิบสองคนนี้เป็นทารกเล่นอยู่ริมฝั่งน้ำ จับปลาได้สิบสองตัวเอาไปวางไว้บนบก นางน้องเล็กแทงนัยน์ตาปลาตัวหนึ่งแต่ข้างหนึ่ง ส่วนนางผู้พี่สิบเอ็ดคนแทงนัยน์ตาปลาสิบเอ็ดตัวทั้งสองข้าง ไม่เล่นแล้วก็ปล่อยไป ด้วยกรรมวิบากของนางสิบสองนั้น นางสังฆมารักษ์จึงได้ควักลูกตานางสิบเอ็ดคนทั้งสองข้าง ควักลูกตานางน้องสุดท้องแต่ข้างเดียว กรรมที่เป็นบาปของนางสิบสองนั้นติดตามมาไม่ปล่อยวางเลย...

(รถมณฑก: ๖๘๒)

เรื่อง ปาจิตตกุมารชาดก นางอรพิมพ์ถูกพรหมทัตกุมารบุตรพระเจ้าพาราณสีลอบไป ทำให้ต้องพลัดพรากจากพระโพธิสัตว์ปาจิตตกุมาร นิทานซ้อนเรื่องสั้น ๆ อธิบายเหตุที่ต้องพลัดพรากว่า ในอดีตชาตินางอรพิมพ์เคยทำไว้แก่นรชนและเนื่อนก จึงเป็นอำนาจของวิบากกรรม ให้นางต้องพลัดพรากจนเกิดความ โศกอย่างยิ่ง

เรื่อง วนาวนชาดก วนาวนกุมารถูกพรากจากบิดามารดาตั้งแต่เกิดด้วยการ ถูกนำไปฝังดิน เทวดาช่วยเลี้ยงไว้ในป่า มีนิทานซ้อนเพื่ออธิบายเหตุแห่งกรรมที่ตัวละครประสบ ความว่า

...คงได้สดับมา ในชาติก่อนที่ได้ล่วงมาแล้วนั้น พระโพธิสัตว์ราชกุมารนี้ ได้บังเกิดเป็นครุฑทารก ไปเที่ยวป่ากับมารดาบิดาทั้งสอง ครั้นไปเห็นฟองไก่อป่าฟองหนึ่ง จึงหยิบเอาฟองไก่อป่านั้นไป นางไก่อป่าเห็นดังนั้นจึงผูกเวรว่า ทารกผู้นั้นมาถือเอาฟองคือบุตรของเราไป ย่อมกระทำให้บุตรของเรา พลัดพรากจากความรักของเรา ทารกผู้นั้นทำบุตรของเราให้ตายจากเราไป จันใด ในอนาคตกาลภายหน้า ขอให้เราได้กระทำทารกนั้นให้พลัดพรากจากมารดา และกระทำให้ทารกนั้นถึงซึ่งความตายจันนั้น...

(วนาวนชาดก : ๑๐-๑๑)

นิทานซ้อนเรื่องนี้จะเห็นได้ว่าการกระทำของวนาวนกุมารในอดีตชาตินั้นเกิดขึ้น ด้วยความไม่เจตนา แต่กรรมที่เกิดขึ้นในชาติต่อมาสร้างความทุกข์ให้เกิดความ โศกอย่างหลายเท่า ทวีคูณ

นอกจากนี้ในเรื่อง วนาวนชาดก วนาวนกุมารยังประสบเหตุแห่งการพลัดพราก และอยู่ในภาวะทุกข์โศกอีกหลายครั้งหลายหน โดยใช้นิทานซ้อนมาอธิบายถึงการกระผิดบาปใน อดีตชาติของพระองค์อีก เช่น วนาวนกุมารถูกผลัดตกเหวเพราะกรรมที่เคยทำมา ดังความว่า

...มีคำถามว่า เพราะวิบากกรรมอะไร พระโพธิสัตว์นั้นจึงถูกพราหมณ์ลวง เอาไปทิ้งเสียในเหว มีคำวิชันว่า ดังได้สดับมาในชาติที่เป็นอดีตล่วงแล้ว นาน เมื่อพระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นนายโคบาลค้อนโคทั้งหลายไปให้กินหญ้า ครั้นได้เห็นกบตัวหนึ่ง จึงจับกบนั้นขว้างลงไปในท้องแห่งเหว แล้วก็ หัวเราะเล่น โดยอาการที่รื่นเริง กบนั้นได้มาเกิดเป็นพราหมณ์ปุโรหิต เพราะ

เวรอันนั้น เมื่อปุโรหิตเห็นพระโพธิสัตว์ก็มีความโกรธยิ่งนัก จึงลวงพระโพธิสัตว์ให้ขึ้นไปบนภูเขาแล้วทิ้งเสียนในเหวดังนี้...

(นวนวนชาดก : ๒๕)

เหตุการณ์ที่นวนวนกุมารต้องถูกยักษ์โฆยตี เกิดความบอบช้ำ เพราะกรรมที่เคยทำมาในอดีตชาติ ดังความว่า

...มีคำถามว่า เพราะวิบากกรรมอะไร พวกยักษ์จึงพากันประหารพระโพธิสัตว์ แล้วและถูกสั่งให้ขังในกรงเหล็กต้องอดอาหารถึงสามปี มีคำวิชันว่า ดัง ได้สดับมาในกาลที่เป็นอดีตภากล่วงแล้ว เมื่อพระโพธิสัตว์บังเกิดเป็นคฤหบดี ได้มอบบุตรของตนคนหนึ่งถวายพระภิกษุ แล้วขอให้บรรพชาเป็นสามเณร สามเณรนั้นเป็นผู้เกียจคร้านมิได้ทำการศึกษา ปฏิบัติตามกิจของสามเณร ทั้งมิได้ศึกษาในลัทธิอักษรสัมม์ คือไม่เล่าเรียนเขียนอ่านตามที่อาจารย์สั่งสอนไว้ ภิกษุผู้เป็นอาจารย์นั้น จึงพาสามเณรไปหาบิดามารดาแล้วบอกว่า สามเณรบุตรของโฆมนี่เป็นผู้ไม่ประพฤติความดี ทั้งเป็นผู้เกียจคร้านไม่เล่าเรียนเขียนอ่านในลัทธิอักษรสัมม์ คฤหบดีผู้เป็นบิดาของสามเณรจึงว่า ข้าแต่พระผู้เป็นเจ้าผู้เจริญ ถ้ากระนั้น พระผู้เป็นเจ้าจงค่าว่าเขียนดีสามเณรนั้น แล้วอย่าให้สามเณรบริโภคอาหารเลย ถ้าหากว่าสามเณรนั้นกระทำวัตรปฏิบัติโดยตามกิจของตน และหมั่นศึกษาเล่าเรียนรอบรู้อักษรสัมม์ โดยชอบแล้ว พระผู้เป็นเจ้าจึงให้บริโภคอาหารเถิด เพราะวิบากผลแห่งวัฏกรรมนี้ คฤหบดีมาเกิดเป็นพระโพธิสัตว์จึงต้องถูกโฆยตี และอดอาหารอยู่ในกรงเหล็กนั้นถึงสามปี...

(นวนวนชาดก: ๒๖)

เรื่อง เทววันชาดก นางสุวรรณเกสรากลุกยักษ์โฆยตี เพราะกรรมเก่าที่นางเคยทำไว้กับผู้อื่นในอดีตชาติ ดังความว่า

...ในที่นี้มีคำถามเข้ามาว่า นางสุวรรณเกสราทวีเหตุใดจึงต้องถูกยักษ์โฆยตีค่าว่า มีคำวิชันว่า แก้วในชาติก่อนนางสุวรรณเกสร่าได้ทำอกุศลกรรม นางจึงได้ถูกนางยักษ์ตีประหารค่าว่า แท้จริงในชาติปางก่อนนางสุวรรณเกสรานั้น ได้เกิดเป็นธิดาเศรษฐีมีนามว่าอมิตตกุมารี ๆ นั้นได้ไปเป็นภรรยาแห่งพระโพธิสัตว์นามว่าชฎิลเศรษฐี ๆ นั้น ครั้นอยู่มาเห็นโทษใน

จนราวสัปดาห์ได้ไปบรรพชาเป็นคฤหัสถ์ในป่าแห่งหนึ่ง จึงนางอมิตตาภรรยา
 เก่าเวลาเช้า ๆ นำเอาถาดใส่ภัตต์ไปถวายพระโพธิสัตว์ ทำวัตรปรนนิบัติแล้ว
 ถึงเวลาเย็นก็กลับบ้านเป็นนิตย์ทุกวัน ณ สมัยนั้น กิณรีคนหนึ่งเที่ยวไปได้
 พบพระคาสส จึงประณตกราบไหว้บาทุศลแล้วนั่งอยู่ ฝ่ายนางอมิตตา
 กุมารินำเอาถาดใส่อาหารไปถวายพระคาสส เห็นกิณรีนั่งอยู่ใกล้นี้ก็แต่ใน
 ใจว่าพระคาสสองค์นี้เดิมทีบอกเราว่า เห็นโทษทางฆราวาสจะขอบรรพชา
 ครั้นบรรพชาแล้วเราก็นำมาทำการปรนนิบัติทุกวัน ๆ พระคาสสนั้นหาพูดจา
 ปราศรัยแก่เราไม่ บัดนี้ได้ทำการปราศรัยกับกิณรี พระฤษีนี้จักทำภาวณา
 และรักษาศีลอย่างไรได้ นางมากไปด้วยริษยาตรงเข้าจับกิณรีประหารตบตี
 คำว่าต่าง ๆ แล้วนางก็ขับไล่ให้กิณรีนั้นไปเสียจากที่นั้น กิณรีนั้นถึง
 ทุกขเวทนาลำบากกาย เลขหนีไปหากลับมาอีกไม่ ส่วนนางอมิตตากุมารินั้น
 ครั้นทำกาลกิริยาแล้วก็ไปเกิดในนรก บัดนี้นางอมิตตากุมาริได้มาเกิดเป็น
 ราชิดานามว่าสุวรรณเกสรฯ เศษกรรมนั้นตามมาให้ผล ยักฉินิจจึงจุคลงว่า
 ประหารตบตีให้ถึงภาวะสลบไป แล้วได้ลากโยนน้ำเสียด้วยประการ
 ฉะนี้แล...

(เทวนิชชาดก: ๓๕๗)

เรื่อง *จันทคารชาดก* นางพรหมจารี ถูกสามีสุทัสสนจักรลอยแพไป มีนิทานอธิบาย
 เหตุว่าเป็นเพราะกรรมเก่าของนาง ดังความว่า

...เพราะอกุศลกรรมที่พระนางได้กระทำไว้ กับจะได้นำอดีตชาติของพระนางมา
 เล่าต่อไปนี้ ในกาลล่วงแล้วพระนางเกิดในตระกูลเศรษฐี ชาวเมืองพาราณสี
 เศรษฐีวิตะเลียงแมวไว้ตัว ๑ อยู่มาวัน ๑ แมวคาบเขาเอาปลายังไปกิน นางเห็นก็
 โกรธ จึงจับแมวใส่ลงในแพตั้นกล้วย ลอยลงในบ่อกลางบ้าน คำว่าแมวอัปรีชั จง
 จับปลาในที่นี้กินเถิด แมวอดอาหารทั้งวัน ถึงเวลาเย็นนางจึงจับแมวไปเรือ่น ขยำ
 ข้าวให้กิน ด้วยอกุศลกรรมนี้แลพระนางจึงถูกพระราชสามีเอาลอยแพเสีย เพราะ
 เหตุนี้ท่านจึงกล่าวว่า ไม่พึงดูหมิ่นบาปกรรมว่ามีประมาณนิดหน่อย...

(จันทคารชาดก: ๖๑๕)

ส่วนจันทคารเกิดในตระกูลทุกคตะ ต้องยากจนทุกข์เข็ญต่างๆ นานา เพราะถึง
 เหตุการณ์ที่จันทคารเคยทำในอดีตชาติ ดังความว่า

...มีคำถามสอดเข้ามาว่า ด้วยวิบากแห่งอกุศลกรรมอะไรพระโพธิสัตว์เจ้าจึงทรงอุบัติในตระกูลทุกคคะ แก้วว่า ในอดีตกาล พระโพธิสัตว์เจ้าทรงอุบัติในตระกูลอำมาตย์ มีบรรพชิตรูป ๑ มานั่งอยู่ในสำนักของมารดาบิดาพระโพธิสัตว์ ๆ จึงนั่งลงกราบไหว้ แล้วเดือนบุตรให้กราบไหว้บ้าง พระโพธิสัตว์ก็ไม่ไหว้ กลับว่าข้อนมารดาบิดาว่าจะไหว้คนทุกคคะทำไม ด้วยผลกรรมนี้แล จึงมาเกิดในตระกูลทุกคคะ อนึ่งพระโบราณจารย์กล่าวไว้ว่า ผู้ให้ทานด้วยศรัทธา แต่รักษาศีลเพียงขั้นต้น เมื่อท่องเที่ยวอยู่ในสังสารวัฏฏ์ย่อมเกิดในตระกูลต่ำ...

(จินตคาชชาดก: ๖๗๕)

นอกจากนั้นยังมีคำอธิบายเหตุแห่งการพลัดพรากของจินตคาชกุมารกับภรรยาที่ต้องประสบเหตุเรือแตกและลอยคออยู่กลางมหาสมุทรเนื่องจากกรรมในอดีตเช่นกัน ดังความว่า

...ถามว่า ด้วยอกุศลกรรมอะไร เรือจึงแตก ผัวเมียต้องลอยคออยู่ในท่ามกลางสมุทร ตอบว่า ในอดีตกาล ผัวเมียพากันไปอาบน้ำที่ทำน้ำเห็นสามเณรขี่เรือน้อยดำ ๑ กำลังถูกกระแสน้ำพัดมา ด้วยเห็นสนุกจึงกระทุมน้ำให้เป็นคลื่น เรือน้อยนั้นก็จมลง จึงเข้าอุ้มสามเณรมาขึ้นบก ด้วยอกุศลกรรมนี้ จึงต้องลอยคออยู่ในท่ามกลางสมุทรตั้ง ๕๐๐ ชาติ...

(จินตคาชชาดก: ๖๗๕)

จากตัวอย่างนิทานข้างต้น ทุกเรื่องเล่าอดีตชาติที่ซ้อนขึ้นมาเพื่อแสดงให้เห็นว่าตัวละครเอกในอดีตชาติได้เคยกระทำพฤติกรรมที่ไม่ดีต่อผู้อื่น ทั้งที่พฤติกรรมนั้นเป็นพฤติกรรมที่มีได้ตั้งใจจะทำไม่ดีหรือทำบาปเลย แต่ผลกรรมที่ได้รับในชาติต่อมากลับสร้างทุกข์อย่างหนักหนาสาหัส และสะท้อนให้เห็นว่ามนุษย์พึงระวังตนให้ประพฤติปฏิบัติอย่างถูกต้องตามทำนองคลองธรรม ถูกต้องตามศีลธรรมอันดีงามตามหลักพุทธศาสนา ความโศกที่เกิดขึ้นกับตัวละครจากทุกข์ที่เป็นผลจากกรรมในอดีตชาตินี้จึงสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้ผู้อ่านเข้าใจและตระหนักในผลกรรมที่มนุษย์กระทำไว้ว่าจะส่งผลทั้งในชาตินี้และชาติต่อๆ มาอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ แม้เจตนาในการกระทำจะไม่ได้ตั้งใจหรือด้วยความไร้เดียงสาก็ตาม ล้วนส่งผลต่อชีวิตในกาลต่อมา อีกทั้งความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจในปัญหาชาดกนอกจากจะกระตุ้นความรู้สึกผู้อ่านให้เกิดความ

ตระหนักและเกรงกลัวต่อบาป หรือการกระทำความที่เรียกว่าอกุศลกรรมแล้ว ยังต้องการให้ผู้อ่าน เกิดความเข้าใจในเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างลึกซึ้งมากขึ้นด้วย

นอกจากการประสพภาวะความทุกข์โศกของตัวละครซึ่งมีเหตุแห่งการพลัดพราก มาจากกรรมในอดีตชาติของตัวละครแล้ว ยังพบอีกว่าในปัญญาสชาดกขณะที่ตัวละครกำลังประสพ ภาวะทุกข์โศกนานัปการนั้น ได้ปรากฏคำอธิบายหลักของกรรมต่อเนื่องจากการเล่านิทานกรรมใน อดีตของตัวละครซ้อนขึ้นมา เพื่อให้ผู้อ่านเข้าใจคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมมากขึ้นด้วย ดังตัวอย่าง ต่อไปนี้

เรื่อง *สุทธชาดก* เมื่อนางจิริปภาต้องพลัดพรากจากพระสุธนู ได้มีนิทานซ้อนเพื่อ เล่าเรื่องกรรมในอดีตชาติที่พระองค์เคยหยอกสามเณรและมีคำอธิบายคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมทั้ง ฝ่ายกุศลกรรมและอกุศลกรรมดังความว่า

...บุคคลอย่าพึงประมาทคูหมิ่นกรรมที่เป็นบาปว่าเราทำบาปนิดหน่อยเท่านั้น วิชาคือผลจักไม่มาถึงเรา กรรมที่เป็นบาปนั้นแม้อถึงจะนิดหน่อยก็ดี เมื่อ เวลาให้ผล อาจนำทุกข์มาให้เป็นอันมาก พืชข้าวกล้าที่บุคคลหว่านลงในที่ นา ย่อมงอกงามเป็นผลขึ้นเห็นปานใด กรรมเป็นบาปที่บุคคลได้ทำไว้ ก็ ย่อมให้ผลเห็นปานใด ส่วนข้างบุญกุศลนั้น บุคคลก็อย่าพึงประมาทหมิ่นว่า บุญกุศลนิดหน่อย เมื่อไรผลจะมาถึงเรา บุญกุศลนั้นย่อมจะงอกงามให้ผล เหมือนกัน ต่างกันแต่กุศลให้ผลเป็นสุข อกุศลให้ผลเป็นทุกข์เท่านั้น จึงรู้ เด็ดว่า บุญกุศลที่ได้ทำไว้แม้อถึงจะนิดหน่อย ก็คงให้ผลอันประกอบไปด้วย ความสุขความเจริญ ส่วนบาปอกุศลที่ได้ทำไว้ แม้อถึงจะนิดหน่อยก็ให้ผล ประกอบด้วยโทษและความฉิบหาย บุคคลผู้มีปัญญาพึงพิจารณาให้เห็นว่า สิ่งนี้เป็นบุญ สิ่งนี้เป็นบาป เมื่อพิจารณาเห็นดังนี้แล้วก็ควรตั้งสมสิ่งที่เป็น บุญกุศลไว้ให้มาก สิ่งที่เป็นบาปเป็นอกุศลนั้น พึงละเว้นเสียให้ห่างไกลจาก สันดาน ครั้นบูรพาวาสนาแก่กล้าแล้วก็จะ ได้บรรลุมรรคผลญาณสมดัง ปณิธานความปรารถนา...

(สุทธชาดก: ๘๓)

คำอธิบายคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมที่ยกตัวอย่างมานี้ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจกฎแห่ง กรรมทั้งในฝ่ายกุศลกรรมที่ว่าทำบุญหรือทำความดีย่อมได้ผลเป็นความดีที่มากกว่า ส่วนการทำบาป หรือการทำความชั่วแม้เพียงน้อยนิดหรือไม่ตั้งใจแต่ส่งผลต่อความทุกข์โศกในกาลต่อมาได้อย่าง

มากมายนักเป็นคำอธิบายที่สอดคล้องกับการทำบาปในอดีตชาติของตัวละครซึ่งเป็นพระโพธิสัตว์ที่
 บาปนั้นเพียงเล็กน้อยที่แม้จะเกิดจากความไม่ตั้งใจ หรือเกิดจากความไร้เดียงสาที่ส่งผลต่อทุกข์
 มหาศาลในภายหลังได้

เรื่อง *สังขปิตตชาดก* สังขปิตตกุมารกล่าวว่า ตนต้องรับทุกข์ตาบอด เพราะกรรมที่
 ตนเคยทำไว้ และอธิบายหลักของกฎแห่งกรรม ดังความว่า

...สัตว์ยังเที่ยวอยู่ในภพ ก็เพราะกรรมเป็นปัจจัย กรรมที่ไม่เป็นสาระที่สัตว์
 ทำไว้ในก่อน ย่อมติดตามสัตว์ผู้ทำนั้นไป อุปมัยเหมือนกำกวงเกี่ยวอันตาม
 รอยโคละนั้น สัตว์ย่อมเสวยทุกข์ก็เพราะกรรม การถูกตีถูกฆ่าถูกมัดก็เพราะ
 กรรม ที่ต้องกรรมกรรมต่าง ๆ ก็เพราะกรรม เพราะเหตุนี้ไม่ควรตีฆ่ากัน
 เลย เพราะว่ากรรม มีอยู่...

(สังขปิตตชาดก: ๕๔๖)

เมื่อพระราชารายว่าสังขปิตตกุมารตาบอด ก็ทรง โศกเศร้ามากมาย และถามว่า
 ใครทำ สังขปิตตกุมารตอบว่า “กรรมวิบากของตนทำทุกข์ให้หม่อมฉัน” (สังขปิตตชาดก: ๕๔๗)

จากตัวอย่างเรื่อง *สังขปิตตชาดก* สังขปิตตกุมารได้ผ่านภาวะความทุกข์โศก
 มากมายทั้งพระองค์เองและบุคคลรอบข้างที่ทราบเรื่องต่างเศร้าโศกไปกับความทุกข์โศกที่พระองค์
 ประสบ และพระองค์เองก็เป็นผู้เข้าใจคติธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่อง กฎแห่งกรรมอย่างชัดเจน
 มากที่สุด เพราะพระองค์ได้เรียนรู้ทุกข์โศกและผ่านพ้นภาวะทุกข์โศกด้วยพระองค์เอง กฎแห่ง
 กรรมที่พระองค์ได้เรียนรู้คือ กรรมเป็นสิ่งที่คิดตัวผู้ทำกรรมทั้งอกุศลกรรมและกุศลกรรม ดังนั้นจึง
 ไม่ควรทำอกุศลกรรมที่ก่อความทุกข์โศกแก่ตนเองและผู้อื่น เพราะกรรมนั้นมีอยู่และจะติดตามไป
 อย่างต่อเนื่องทุกชาติ จากความเข้าใจที่สังขปิตตกุมารมีต่อคติธรรมในเรื่องกฎแห่งกรรมนี้ ทำให้
 ผู้อ่านเข้าใจคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมเช่นกัน เพราะได้รับรู้และเข้าใจความทุกข์โศกที่สังขปิตต
 กุมารประสบมาตั้งแต่ต้น การสรุปหลักกฎแห่งกรรมของสังขปิตตกุมารจากตัวอย่างจึงเป็นการ
 ขมวดคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมให้ผู้อ่านเข้าใจชัดเจนขึ้น

เรื่อง *ทุลลภัมมจิตตชาดก* ปราภฏการอธิบายกฎแห่งกรรมหลังจากที่ตัวละครได้รับความ
 ความทุกข์โศกอย่างแสนสาหัสว่าเป็นผลอันสืบเนื่องมาจากกรรมที่เคยทำไว้ในอดีต ดังตัวอย่างตอนที่
 เมื่อพระภิกษุถูกทำร้าย พระสังฆเถระปลอม โยนภิกษุ และกล่าวว่าที่เป็นเช่นนี้ เพราะกรรมที่ทำมา
 แล้วแต่ก่อน ดังความว่า

...กรรมคือบุญบาปย่อมเป็นกำเนิดเป็นเผ่าพันธุ์สัตว์ทั้งหลายที่เวียนเกิดเวียนตายอยู่ในภพน้อยภพใหญ่ ล้วนมีกรรมคือบุญบาปเป็นของตนทั้งสิ้น สัตว์ทั้งหลายยังไม่พ้นจากกรรมคือบุญบาปอยู่ตราบใด ก็ย่อมเสวยสุขและทุกข์ เพราะกรรมอยู่ตราบนั้น สัตว์ทั้งปวงย่อมมีกรรมคือบุญและบาปเป็นของตน ย่อมรับมรดกผลแห่งกรรม และมีกรรมเป็นที่พึ่งของตน กรรมคือทุกข์ย่อมให้ผลเป็นทุกข์แท้จริง...

(พุทธบัญญัติชาดก: ๑๘๓ - ๑๘๔)

คำอธิบายข้างต้น ช่วยอธิบายกฎแห่งกรรมที่ตัวละครประสบให้ชัดเจนขึ้น ผู้อ่านจึงเกิดความเข้าใจคติธรรมดังกล่าวลึกซึ้ง เนื่องจากก่อนหน้าผู้อ่านรับรู้และเข้าใจความทุกข์โศกที่ตัวละครได้รับจนเกิดอารมณ์สะเทือนใจสงสารและเห็นใจชะตากรรมของตัวละคร เมื่อรับรู้คำอธิบายคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมจากตัวละครผู้มีความรู้ในเรื่องผู้อ่านจึงเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมได้ลึกซึ้งยิ่งขึ้น

๓.๑.๑.๒ ความเกรงกลัวอกุศลกรรมที่ทำในปัจจุบัน

ในปัญหาชาดกพบว่าการกระทำของตัวละครฝ่ายร้ายมักนำหายนภัยมาสู่ตัวละครพระโพธิสัตว์และครอบครัวหลายเรื่อง แต่ด้วยคุณความดีของตัวละครฝ่ายดีทำให้ตัวละครฝ่ายร้ายนั้นมักพบหายนภัยในตอนท้ายเรื่องทุกอย่าง การกระทำของตัวละครฝ่ายร้ายจึงเป็นตัวอย่างของอกุศลกรรมที่ทำในปัจจุบันและส่งผลร้ายต่อผู้กระทำบาปเองในชาติปัจจุบันเช่นกัน จึงเป็นการทำให้ผู้อ่านเข้าใจคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรมผ่านอารมณ์สะเทือนใจที่มีต่อการประสพหายนะของตัวละครฝ่ายร้าย และทำให้ผู้อ่านเกรงกลัวต่อการทำบาป ความเกรงกลัวอกุศลกรรมที่ทำในปัจจุบันมี ๓ ลักษณะ ได้แก่ ความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากการทำผิดบาป ความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากตัวละครที่มีมิมีจลาทิจูฐิ และความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากการขาดสติ

๑) ความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากการทำผิดบาป

การตายของตัวละครฝ่ายร้ายในตอนจบเรื่องเป็นการนำเสนอผลของการกระทำชั่วที่ได้รับผลอย่างหนักหนาที่สุดคือความตายเป็นการตอบแทน เป็นการนำเสนอผลของความชั่วร้ายที่ตรงและรุนแรงที่สุดเพื่อให้เห็นผลของความชั่วอย่างชัดเจนที่สุด ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *วนาวนชาดก* พระยาภัณฑหวลิราช (ฝ่ายร้าย) ลูกของนางกัณห์หลิมายกทัพไปรบกับวนาวนราชโพธิสัตว์ พระยาภัณฑหวลิราชสู้ไม่ได้จึงถูกทหารฆ่าตายในสนามรบ พระ

นางกัณท์หลิมาราชเทวีซึ่งเป็นมารดาเสวรี โสภและหวาดกลัวในบาปกรรมที่ตนเคยทำไว้กับวรวนราช ดังความว่า

...เราได้เคยเห็นหน้าพระยาภัณฑหวลิราชบุตร บัดนี้พระยาภัณฑหวลิราชบุตรก็มีเศียรอันขาดสิ้นชีพเสียแล้ว เราจะเห็นหน้าใครอีกเล่า แต่นี้ไปปัจฉามิตรทั้งหลายจะคู่มิ้น ใครจะเป็นที่พึ่งของเราก้ไม่มี บัดนี้เราก้มีกายอันแก่ชราแล้ว ถ้าเหมือนแต่ก่อนเราก้มิได้มีความกลัว เคี้ยวนี้กิตติศัพท์เลื่องลือไปว่าเราทุพพลภาพ เข้าศึกจึงมาคู่มิ้นได้ อย่างกระนั้นเลยเราจะไปเฝ้าถวายเสวตฉัตรแก่พระยาวนนวนราช ขอแต่ชีวิตไว้เท่านั้น คุณกรเจ้ากัณท์หลิมามีพัศตร์อันเจริญ หรือเราทั้งสองนี้จะพากันกิน ยาพิษตายเสียดี พระเจ้าโกมลราชกับพระมเหสี ทรงพระอาลัย โสภเสวรีกำสรดถึงพระยาภัณฑหวลิราชบุตร คุณมีพระหฤทัยอันแตกทำลายพุ่มพ่ายด้วยพระอัศสุขลเนตร ทรงพระโศกาครุทเวษประกอบไปด้วยความทุกข์โหม่นส...

(วนนวนชาดก: ๕๖)

นางกัณท์หลิมายโสรัชมเหสีของท้าวโกมลราชว่าตลอดบุตรเป็นท่อนไม้ ทำให้วนวนกุมารต้องร่อนเร่อยู่ในป่า ต่อมาท้าวโกมลราชรู้ความจริงจึงลงโทษนางจนตาย

เรื่อง *โสณันทชาดก* นางกาลกัณท์มีสามีของตนและโสรัชมนางปทุมมาวดีว่าเป็นราชาส ต่อมาเมื่อกษัตริย์ธรรมมธรรราชรู้ความจริงจึงให้นางกินยาพิษจนตาย

เรื่อง *สุวรรณสังขชาดก* ปาลกเสนาบดีที่เคยโสรัชมนางจันทาทาเทวี ตอนหลังได้ไปยุยงให้กษัตริย์ปัญจาลราช ยกทัพมาทำศึกกับสุวรรณสังขราช ในระหว่างการทำศึกปาลกเสนาบดีเสียชีวิต ดังความว่า

...ฝ่ายปาลกเสนาบดีก็ไม่อาจดำรงตนอยู่ได้ ด้วยอาณูภาพแห่งพระขรรค์แก้ว สิริขัยจึงพลัดจากคอข้างตกลงไป ณ ปฐพี วิบากแห่งอกุศลความอกตัญญู ให้ผล ปฐพีคดอันหนาได้สองแสนสี่หมื่น โขชนก้เปิดช่องให้ ปาลกเสนาบดีก็จมลงไปไหม้อยู่ในอเวจีนรก...เพราะเหตุนั้นพระ โบรมณาจารย์ท่านได้กล่าวสอนไว้แล้วว่า บุคคลผู้ใดกล่าวมุสาวาทใส่โทษแก่ผู้อื่นก็ดี แก่ญาติเผ่าพันธุ์มิตรสหายก็ดี หรือใส่โทษแก่ครูอาจารย์และท่านผู้มีคุณแก่ตนก็ดี

บุคคลผู้นั้นครั้งตายแล้ว ก็จักไปเกิดในอเวจีนรกเหมือนปลากระโดด
จะนั้น...

(สุวรรณสังขชาดก: ๑๕๖)

จากเรื่อง *สุวรรณสังขชาดก* นอกจากการสร้างเรื่องให้ตัวละครฝ่ายร้ายถูกลงโทษด้วยการให้ตายแล้วยังบอกถึงผลกรรมที่ตัวละครฝ่ายร้ายทำผิดบาปแก่ผู้อื่นว่าจะต้องไปตกในนรกอเวจีด้วยยังเป็นการกระตุ้นอารมณ์ผู้อ่านให้เกิดความเกรงกลัวต่อบาปที่ทำมากขึ้น

เรื่อง *เทวันธชาดก* ในตอนท้ายเรื่องเทวันธกุมารยกพลมาสู้กับนนทกษัตริย์ นนทกษัตริย์ต่อสู้กับม้าคู่ชีพของเทวันธกุมารจนนนทกษัตริย์ตายระหว่างการสู้รบ

เรื่อง *วรรณชชาดก* ในตอนท้ายเรื่องเมื่อกษัตริย์กาสิกราช รู้ความจริงว่านางเขมาเทวีเป็นผู้วางแผนและเป็นคนหลอกหลวงพระองค์ พระองค์จึงให้สำเร็จโทษนางเขมาเทวี จนตายไปเกิดในนรกอเวจี

เรื่อง *สิริสาชาดก* เมื่อทุกคนรู้ความจริงว่าสิริสาไม่ใช่กาลกรรณิ กษัตริย์รัสสวดีก็กลับไปลงโทษพราหมณ์ที่ใส่ร้ายสิริสา ดังความว่า

...ฝ่ายพระชนกชนนีของพระองค์ก็เสด็จกลับยังพระนคร โปรดให้จับพวกพราหมณ์ที่ชั่วช้าทั้ง ๗๐๐ มีมัชชทายกพราหมณ์เป็นต้นลงใส่ลงแพลอยน้ำเหมือนอย่างเขาทำแก่พระโพธิสัตว์ พอแพลอยไปในไม่ช้าก็แตกด้วยอำนาจคลื่นลม พราหมณ์เหล่านั้นได้ตายไปเกิดในนรก...

(สิริสาชาดก : ๕๗๗)

จากตัวอย่างดังกล่าว จะเห็นได้ว่าความตายและความหายนะของตัวละครฝ่ายร้ายในตอนท้ายเรื่อง ได้สะท้อนอารมณ์ผู้อ่านให้เข้าใจการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรมในฝ่ายอกุศลกรรมว่า คนที่ประกอบกรรมชั่ว ไม่มีใครหลีกเลี่ยงผลของการกระทำชั่วไปได้ ซึ่งผลนั้นย่อมไม่ใช่ผลตอบแทนที่ดี แต่เป็นผลตอบแทนที่แย่หรือแย่กว่าการกระทำของตนอีก เป็นการแสดงแนวคิดเรื่องกรรมในทางพุทธศาสนาว่า คนที่ทำกรรมชั่วควรได้รับการลงโทษ

๒) ความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากตัวละครที่มีมิฉชาติปฏิฐิ

การกระทำของตัวละครฝ่ายร้ายมักทำโดยมิฉชาติปฏิฐิเข้าครอบงำจิตใจซึ่งก่อให้เกิดการกระทำที่น่าทุกข์โศกมาสู่ตนและผู้อื่นอย่างมากมายดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๗๖๖-๗๖๗) อธิบายความหมายของ “มิฉชาติปฏิฐิ” ไว้ว่า

...ความคิด ความเห็น และความเชื่อในทางที่ผิด ไม่เอาใจใส่สิ่งที่เป็นบุญ ไม่ระวังยังตัวในสิ่งที่เป็นบาป มีความยึดมั่นต่อชีวิต ร่างกาย ทรัพย์สิน และ บุคคลแวดล้อมมาก และเกิดความหวั่นไหว หวั่นกลัว และมีพฤติกรรม สะท้อนความทุกข์ซึ่งเป็นไปตามอำนาจของความยึดมั่น หวั่นไหว หวาดกลัว ดังนี้เป็นต้น ซึ่งเป็นหนทางแห่งความทุกข์ซึ่งมนุษย์พึงหลีกเลี่ยง อย่าให้มีมิจฉาปฏิญญเกิดขึ้นแก่ตน...

การที่ผู้อ่านเกิดความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากตัวละครที่มีมิจฉาปฏิญญนั้น เกิดจากกลวิธีการนำเสนอความโศก (โศกะ) ร่วมกับความกลัว (ภยะ) ในความผิดบาปที่ตัวละคร ฝ่ายร้ายทำไว้ ทำให้ผู้อ่านเกิดรส ๒ รส พร้อมกัน คือ กรุณารส และ ภยานกรส แต่ในที่นี้เนื่องจาก ความทุกข์โศกเกิดกับตัวละครฝ่ายร้าย ความสงสารในการประสบทุกข์ของตัวละครจึงไม่เด่นชัด มากนัก แต่เกิดขึ้นเพื่อหนุน ภยานกรส ให้เด่นชัดมากขึ้น คือ เกิดอารมณ์สะเทือนใจให้ผู้อ่านรู้สึก เกรงกลัวต่อการทำผิดบาป หากทำแล้วบาปนั้นย่อมตามมาลงโทษในที่สุด ความทุกข์ในที่นี้เกิดจาก ความหวาดกลัวในบาปที่ตนทำ เกิดได้แม้แต่ตอนที่ยังไม่มีใครรู้ความจริง เพราะถึงอย่างไรตนเองก็รู้ อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นจากการนำเสนอความโศก (โศกะ) ร่วมกับความหวาดกลัว (ภยะ) จน ก่อให้เกิด กรุณารส และภยานกรส ร่วมกัน จึงทำให้ผู้อ่านตระหนักรู้ เข้าใจในคตินิยม เรื่อง มิจฉาปฏิญญ และพึงระวังตนมิให้มีมิจฉาปฏิญญเข้าครอบครองจิตใจอันจะนำทุกข์มาสู่ผู้อื่นและตนเอง อย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ เกิดเป็นกฎแห่งกรรมที่ต้องเวียนว่ายรับกรรมนั้นอย่างไม่มีที่สิ้นสุด

๓) ความเกรงกลัวต่อบาปที่เกิดจากการขาดสติ

นอกจากการกระทำของตัวละครฝ่ายร้ายซึ่งทำโดยมีมิจฉาปฏิญญเข้า ครอบงำจนทำกรรมชั่วแก่ตัวละครฝ่ายดี เหตุที่การกระทำชั่วของตัวละครฝ่ายร้ายประสบ ความสำเร็จได้โดยง่าย เนื่องจากตัวละครที่มีอำนาจเป็นผู้ขาดสติ ขาดการพิจารณาสิ่งที่ได้ยิน ได้ฟัง ก่อนการตัดสินใจสิ่งที่สำคัญ ตัวละครผู้มีอำนาจหลงเชื่อคำใส่ร้ายของตัวละครฝ่ายร้ายที่มีต่อตัว ละครฝ่ายดีผู้มีอำนาจหลงผิดไม่พิจารณาสิ่งที่ตนได้ยินให้รอบคอบและถ่วงแท้ก่อน จึงเกิดเป็น คำสั่งอันไม่ยุติธรรมต่อตัวละครฝ่ายดีจนเป็นจุดเริ่มต้นของวงจรการเกิดความทุกข์ โศกต่อชีวิตพระ โภธิสัตว์และบุคคลรอบข้างมากมาย การขาดสติจึงนับเป็นคตินิยมส่วนหนึ่งของอกุศลกรรมที่ ทำให้เกิดการทำความผิดบาปอื่นตามมาอีกมากมาย พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต) (๒๕๔๖: ๖๔ - ๖๕) กล่าวถึง สติ ไว้ว่า

...องค์ธรรมสำคัญที่ใช้ระมัดระวังตั้งแต่ต้น ก็คือ สติ ซึ่งเป็นตัวควบคุมจิตไว้ให้อยู่กับหลัก หรือพูดอีกนัยหนึ่ง เหมือนเชือกสำหรับดึงจิต สติที่ใช้ในขั้นระมัดระวังป้องกันเกี่ยวกับการรับอารมณ์ของอายตนะแต่เบื้องต้นนี้ ใช้ในหลักที่เรียกว่า อินทริยสังวร ซึ่งแปลว่า การสำรวมอินทริย์ เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า การคุ้มครองทวาร หมายถึง การมีสติพร้อมอยู่ เมื่อรับอารมณ์มีรูป เป็นต้น ด้วยอินทริย์มีตาเป็นอาทิจที่ไม่ปล่อยใจถือไปตามนิมิตหมายต่าง ๆ อันจะเป็นเหตุให้เกิดความคิดฟุ้งซันเครื่องชอบใจไม่ชอบใจ แล้วถูกอกุศลธรรมเข้าครอบงำจิตใจ การปฏิบัติตามหลักนี้ ช่วยได้ทั้งด้านป้องกันความชั่วเสียหาย ป้องกันความทุกข์ และป้องกันการสร้างความรู้ ความคิดที่บิดเบือนเอนเอียง อย่างไรก็ตาม การที่จะปฏิบัติให้ได้ผลมิใช่จะนำหลักมาใช้เมื่อไรก็ได้ตามปรารถนา เพราะสติจะตั้งมั่นเตรียมพร้อมอยู่เสมอ จำต้องมีการฝึกฝนอบรม อินทริยสังวรจึงต้องมีการซ้อมหรือใช้อยู่เสมอ การฝึกอบรมอินทริย์ มีชื่อเรียกว่า อินทริยภาวนา (แปลตามแบบว่าการเจริญอินทริย์) ผู้ที่ฝึกอบรมหรือเจริญอินทริย์แล้ว ย่อมปลอดภัยจากบาปอกุศลธรรม ความทุกข์ และความรู้ที่เอนเอียงบิดเบือนทั้งหลาย เพราะป้องกันไว้ได้ก่อนที่สิ่งเหล่านั้นจะเกิดขึ้น หรือแม้หากความชอบใจไม่ชอบใจจะหลุดรอดเกิดขึ้นมา ก็สามารถระงับ หรือสลัดทิ้งไปได้เร็วพลัน อินทริยสังวรนี้จัดว่าเป็นหลักธรรมในขั้นศีล แต่องค์ธรรมสำคัญที่เป็นแกนคือสตินั้นอยู่ในจำพวกสมาธิ ทำให้มีการใช้กำลังจิตและการควบคุมจิตอยู่เสมอ จึงเป็นการฝึกอบรมสมาธิไปด้วยในตัว...

เรื่องการขาดสติของตัวละครปรากฏอยู่หลายเรื่อง เช่น เรื่อง *สิริสาชาดก* *สุวรรณสังขชาดก* *ทุกกบัณชิตชาดก* *วรวงสชาดก* *วรนุชชาดก* ฯลฯ การถูกกลั่นแกล้งของตัวละครเอกฝ่ายหญิงและบุตรที่ยังเล็ก มักได้รับผลกระทบจากคำสั่งของสามีหรือบิดาที่มีลักษณะหยาบ หลงเชื่อผู้อื่นมากกว่าเมียและลูกของตน หรือไม่ฟังความจริงใด ๆ ก็ตัดสินใจความทันที หรือไม่ก็ถูกทำเสน่ห์ให้หลงไหลฝ่ายหญิงที่ทำผิด ซึ่งสะท้อนระบบคิดของคนไทยเกี่ยวกับบทบาทของชายในสังคม โดยเฉพาะบทบาทของชายในสถาบันครอบครัวว่า พฤติกรรม คำสั่ง อำนาจ ของชายนั้นมีความสำคัญมาก มีอิทธิพลต่อชีวิตผู้อื่น ผู้ที่ต้องการทำร้ายคนในครอบครัวจึงพุ่งเป้าไปที่การทำลายความเชื่อมั่นของชายที่มีฐานะเป็นบิดาและสามีของคนในครอบครัว การใช้อำนาจของชายในครอบครัวเป็นตัวทำลายอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งชายในฐานะผู้นำมักตกเป็นเครื่องมือได้ง่าย

การที่ผู้ถูกขยงให้หลงเชื่อเป็นเพศชาย สะท้อนว่าเพศที่ได้รับการยกย่อง จากค่านิยมในสังคมว่ามีอำนาจต่อชีวิตผู้อื่นนั้น หากหลงไหลในความชั่ว ไม่ยึดมั่นในความยุติธรรม ความหลงไหลนั้นจะส่งผลต่อชีวิตผู้อื่นในครอบครัวได้โดยง่าย ดังนั้นเพศชายที่ได้รับการยอมรับ จากสังคมว่าเป็นผู้นำซึ่งเป็นชีวิตคนได้ จึงควรดำรงตนให้มีศีลธรรม หนักแน่น ไม่หลงไหลในสิ่ง ชั่วร้ายโดยง่าย จะสั่งการหรือตัดสินสิ่งใด ควรใช้สติพิจารณาเหตุการณ์ให้ถ้วนถี่ก่อนจึงจะตัดสิน สิ่งใดลงไป เพื่อผลแห่งคุณธรรมที่ตนยึดมั่นจะส่งผลดีต่อคนรอบข้างแทนการสร้างวาทะ โศก

การนำเสนอตัวละครผู้มีอำนาจขาดสติซึ่งส่งผลต่อทุกข์โศกของผู้อื่นแล้ว ทำให้ผู้อ่านเกิดความตระหนักและหวาดกลัวต่อความไม่หนักแน่นมั่นคงและขาดสติของ ผู้มี อำนาจ หากผู้มีอำนาจเหนือชีวิตผู้อื่นตัดสินใจกระทำสิ่งใดโดยไม่พิจารณาไตร่ตรองโดยใช้สติแล้ว ย่อมมีผลกระทบต่อผู้ที่อยู่แวดล้อมอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ และเข้าใจว่าการขาดสติเป็นส่วนหนึ่งของ เหตุแห่งการเกิดทุกข์และเป็นส่วนหนึ่งของวงจรทุกข์และความคิดบาปที่กระทำต่อผู้อื่นซึ่งผู้ที่ขาด สติก็ต้องรับผลกระทบจากการพิจารณาลงโทษผู้อื่นโดยขาดสติเช่นกัน

นอกจากตัวละครผู้มีอำนาจขาดสติแล้ว ใน *ปัญญาสาคร* ยังพบว่า ตัวละครที่ไม่มีอำนาจ ขาดสติแล้วส่งผลร้ายต่อตนเอง นั่นคือการที่ตัวละครถูกทำร้ายหรือถูกลักพา มีสาเหตุมาจาก ความหลงเชื่อคนง่ายของตัวละครเอก ความโศกที่เกิดจากตัวละครถูกทำร้ายนี้จึง สะท้อนเป็นคำสอนว่า คนในสังคมนั้นมีหลายประเภท จึงควรดำรงตนอยู่ในสังคมน่าอย่างไม่ประมาท พึงระมัดระวังอย่าหลงเชื่อคนอื่นง่าย เพราะจะเกิดเหตุเภทภัยต่อตนเองและนำความ โศกมาสู่ตนและ คนรอบข้าง เช่น เรื่อง *วนาวนชาคร* เป็นต้น

การสะท้อนแนวคิดเรื่องการไม่รู้จักระวังตนจนถูกหลอก เป็นแนวคิดที่ สอนให้ผู้อ่านระมัดระวังเช่นที่ตัวละครประสบ ความเศร้าโศกทุกข์ยากที่ ตัวละครประสบจึงเป็น แนวทางหนึ่งในการสอดแทรกคำสอนทางคติธรรมทางพุทธศาสนาแก่ผู้อ่านให้ดำเนินชีวิตอย่างมี สติรู้จักระวังตน

อารมณ์สะท้อนใจที่ผู้อ่านได้รับจากการอ่าน *ปัญญาสาคร* จนเกิดการ ตระหนักและเข้าใจในอกุศลกรรมเพื่อให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำกรรมชั่วหรือการทำบาปนี้จึง เป็นส่วนหนึ่งที่ทำให้ผู้อ่านเข้าใจในคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมชัดเจนมากขึ้น

๓.๑.๒ การตระหนักและเข้าใจในอกุศลกรรม

ตัวละครใน *ปัญญาสาคร* มักเผชิญเคราะห์กรรมต่าง ๆ ตลอดทั้งเรื่อง มีเหตุให้ต้อง พลัดพรากจากบุคคลอันเป็นที่รักตลอดทั้งเรื่อง แต่ไม่ว่าตัวละครเหล่านั้นจะประสบความทุกข์โศก มากเพียงใด ก็ยังคงมุ่งมั่นกระทำความดี และสรีทธาในการทำความดีอย่างไม่ลดละ ตัวละครยังคง

เทิดคุณค่าของความดีงามทั้งทางกาย วาจา ใจ ไว้สูงเหนือสิ่งอื่น อย่างสม่ำเสมอตลอด ไม่มีอุปสรรคใดที่จะบั่นทอนหรือทำลายคุณความดีที่ตัวละครมุ่งมั่นกระทำได้แม้แต่น้อย แม้ความทุกข์ยากที่เผชิญจะหนักหนาจนชีวิตแทบหาไม่ ตัวละครก็ยังเชื่อมั่นว่าคุณความดีที่ตนเพียรกระทำย่อมส่งผลดีต่อตนเอง ซึ่งแสดงให้เห็นแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมในทางฝ่ายกุศลกรรมเป็นอย่างมาก การตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรมมี ๓ ประการ ได้แก่ ความกตัญญู ความมานะพยายาม และเมตตาธรรม

๓.๑.๒.๑ ความกตัญญู

ในปัญหาสาชาคมนำเสนอความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจด้วยการสร้างเหตุการณ์การพลัดพรากจากกันระหว่างมารดาและบุตร ด้วยการให้บุตรเสียดสละชีวิตเพื่อค้ายแทนมารดา เพื่อให้หัวใจตนเป็นยารักษาชีวิตมารดา เหตุการณ์การพลัดพรากดังกล่าวทำให้มารดาและบุตร โศกเศร้า ความโศกดังกล่าวทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสงสารเห็นใจชะตากรรมของตัวละคร อารมณ์สะเทือนใจดังกล่าวกระตุ้นให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจคุณค่าของคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องความกตัญญู อันเป็นคุณธรรมสำคัญที่บุตรพึงกระทำต่อบิดามารดา เมื่อบุตรได้กระทำพฤติกรรมที่แสดงให้เห็นความกตัญญูแล้ว ผลของความกตัญญูได้ส่งผลดีตอบแทนแก่ทั้งมารดาและบุตร ซึ่งเป็นการแสดงแนวคิดเกี่ยวกับคติธรรมทางพุทธศาสนาในเรื่องกฎแห่งกรรมในฝ่ายของกุศลกรรมได้อย่างชัดเจน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *มหาปทุมชาดก* พระมารดาของปทุมกุมาร โคนงู๊ด ปทุมกุมารจึงสละหัวใจตนใส่เข้าไปในปากมารดาเพื่อให้มารดาฟื้น ส่วนตัวเองสิ้นชีพ เมื่อมารดาฟื้นนางเศร้าโศกเสียใจมาก จึงอธิษฐานจิตขอให้ความกตัญญูที่ปทุมกุมารมีต่อมารดาช่วยให้ปทุมกุมารฟื้น ดังความว่า

...ส่วนพระราชเทวีได้เห็นพระราชบุตรเป็นที่รักสิ้นพระชนม์ลงแล้ว ไม่สามารถจะดำรงพระองค์อยู่ได้ ก็ทรงปริเทวนาการใหญ่หลวง ประคองตั้งหญิงที่เป็นบ้า ก็ก้มลงในสถานที่นั้น ท้าวสักกเทวราชได้เห็นอาการดังนั้น จึงตรัสกับพระราชเทวีว่า ข้าแต่พระแม่เจ้า ถ้าว่าพระแม่เจ้าจะปรารธนาให้บุตรมีชีวิต ก็อย่าทรงพระกันแสงปริเทวนาการไปเลย จงกระทำความอธิษฐานขึ้นเถิด บุตรของพระแม่เจ้าก็จะได้ชีวิตเป็นขึ้น โดยแท้ พระราชเทวีเจ้าได้ทรงฟังดังนั้น ก็ทรงเช็ดพระอัสสุชลแล้ว เมื่อจะประกาศให้เทพดาทั้งหลายทราบจึงตรัสพระคาถา...แปลว่า ข้าแต่ท่านผู้มีฐานะอันเสมอ กรรมอันนี้บุคคลกระทำได้ด้วยยากบุตรของเราทำแล้ว ก็ได้เช็ดดวงหทัยด้วย ศัสตราอันคมเพื่อประโยชน์แก่ข้าพเจ้า ถ้าเป็นอย่างนี้ไซ้ ด้วยเดชแห่งความ

กตัญญุนั้น ขอให้โอรสของข้าพเจ้าจงเป็นขึ้นมาเถิด พอเสร็จคำอธิษฐาน
แล้ว ท้าวสักกเทวราชก็หยิบเอายาทิพย์มาโสรจสรงพระโพธิสัตว์เจ้า...

(มหาปทุมชาดก: ๓๗๔-๓๗๕)

อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นจากการรับรู้ความโศกเศร้าของปทุมกุมารที่มีต่อการ
เสียชีวิตของมารดาในตอนแรก การรับรู้ความโศกเศร้าของมารดาที่มีต่อการเสียชีวิตของปทุม
กุมาร และการรับรู้เหตุการณ์การเสียชีวิตของปทุมกุมาร ได้ประกอบเข้าด้วยกันจนทำให้ผู้อ่าน
เกิดการตระหนักรู้และเข้าใจคติธรรม เรื่อง ความกตัญญู ซึ่งเป็นคุณธรรมที่ผู้บุตรพึงปฏิบัติเพื่อตอบ
แทนบุญคุณของบิดามารดา ความกตัญญูเป็นคุณธรรมฝ่ายกุศลกรรมที่เมื่อปฏิบัติสิ่งใดด้วยความ
กตัญญูแล้วย่อมส่งผลตอบแทนที่ดีแก่ผู้กระทำ ดังเช่นที่ปทุมกุมารฟื้นคืนชีพ

เรื่อง *นรชีวะชาดก* มารดาของนรชีวะถูกงูกัดตาย ท้าวสักกเทวราชปลอมเป็น
พราหมณ์มาถามทาง นรชีวะจึงถามหายาเพื่อช่วยชีวิตมารดา พราหมณ์บอกว่าต้องใช้หัวใจมนุษย์จึง
จะฟื้นคืนชีพได้ นรชีวะจึงให้หัวใจตนแก่มารดา

...ข้าแต่แม่ ลูกจะลาแม่ไปลูกจะบำเพ็ญบารมี ลูกให้ชีวิตแก่แม่ในวันนี้ ก็
เพราะเหตุแก่พระโพธิญาณอย่างเดียว...แต่ว่าแม่ของลูกก็คงจะตาย เพราะ
ไม่ได้เห็นบุตรอันเป็นที่รัก เดียวนี้แม่ของลูกเป็นคนชราแล้ว มีวัยอันเจริญ
ไปแล้ว ไม่มีที่พึ่งก็จะถึงซึ่งทุกข์ เพราะความพลัดพรากจากบุตรเป็นคนอยู่
คนเดียวจะมีชีวิตอยู่อย่างไรได้ เดียวนี้แม่ของลูกอันความทุกข์ครอบงำแล้ว
อันความเศร้าโศกถึงบุตรบีบคั้นแล้ว ด้วยความหิวข้าวและอยากน้ำ เป็นคน
อยู่คนเดียวจะมีชีวิตอยู่อย่างไรได้ มารดาของลูกได้ความทุกข์ยากเหลือ
ประมาณ ไม่มีความสุข ก็จะชুবหมอม อีกทั้งเป็นคนไม่มีบุตรอันความเศร้า
โศกถึงบุตรแผดเผาเอาแล้ว เป็นคนอยู่คนเดียวจะมีชีวิตอยู่อย่างไรได้ พระ
โพธิสัตว์ปริเทวนาการ โดษนัยเป็นอาทิฉะนั้นแล้วก็ล้มลงกระทำกาลกิริยาใน
สถานที่นั้นแล ลำดับนั้นมารดาพระโพธิสัตว์ ได้เห็นบุตรอันเป็นที่รักล้มลง
แล้ว ก็มีหทัยหวาดไหว จึงเข้าประคองบุตรจุมพิตบนศีรษะแล้วปริเทวนา
การใหญ่...ความตายของเจ้าเป็นความตายอนาถาหาที่พึ่งมิได้...คุณกรเจ้า
นรชีวะ เจ้าจงลุกขึ้นเถิด โฉนเจ้ามาทึ่งแม่เสียเล่า ความผิดของแม่ก็ไม่มี เจ้า
ลุกขึ้นพูดกับแม่เถิด ว่าแล้วก็สยายผมประหารอูระประเทศด้วยมือทั้งสอง
ปริเทวนาการอยู่...

(นรชีวะชาดก: ๓๔๖-๓๔๗)

หลังจากนางเสรำโศกมากมายแล้ว จึงอธิษฐานจิตขอให้ความกตัญญูของนรชิวะ ช่วยให้นรชิวะฟื้นคืนกลับมา ดังความว่า

...บุตรของข้าพเจ้านี้ชื่อ นรชิวะกุมาร เป็นผู้มีศีลถึงพร้อมไปด้วยความ กตัญญู ข้าพเจ้าเป็นมารดาของนรชิวะกุมาร พัวพันอยู่ด้วยความรักในบุตร บุตรของข้าพเจ้าชื่อนรชิวะกุมารนี้แหละ ด้วยคำสัจนี้ บุตรของข้าพเจ้า ชื่อนรชิวะจงได้ชีวิตเถิด...

(นรชิวชาดก: ๓๔๗-๓๔๘)

ในปัญหาสาชาดกยังปรากฏการนำเสนอความโศกที่เกิดจากการพลัดพราก ด้วย ความตายอันเนื่องมาจากการสละชีวิตตายแทนมารดา นอกจากนั้นยังมีเหตุการณ์และผลของการ กระทำคล้ายกันอีกหลายเรื่อง เช่น เรื่อง *รัตนปโชตชาดก* รัตนปโชตยอมสละชีวิตให้ยักษ์กินตนเอง แทนมารดา เมื่อมารดาฟื้นขึ้นมาพบว่าบุตรตายแล้ว จึงเสรำโศกเสียใจมาก เมื่อคลายความเสรำโศก ลงบ้างแล้ว ก็อธิษฐานจิตขอให้ความกตัญญูที่บุตรมีต่อมารดาช่วยให้บุตรฟื้นคืนกลับมา แล้วรัตนป โชตก็ฟื้น เป็นการแสดงผลกรรมฝ่ายกุศลกรรมที่เป็นผลจากการทำความดียิ่งใหญ่ เรื่อง *สิริวิบูล กิตติชาดก* สิริวิบูลกิตติแสดงความกตัญญูด้วยการสละชีวิตเพื่อตายแทนบิดาที่จะถูกประหารชีวิต ทั้งมารดาและบิดาต่าง โศกเสรำมากผลของความกตัญญูในครั้งนี้ทำให้ไม่มีใครหรือสิ่งใดสามารถ ฆ่าหรือ ทำร้ายสิริวิบูลกิตติได้ พระองค์จึงมิได้ตายจากการถูกประหาร ซึ่งเป็นการแสดงผลกรรม ฝ่ายกุศลกรรมที่เป็นผลจากการทำความดี ความกตัญญูต่อบิดามารดาอย่างยิ่งใหญ่ด้วยการสละชีวิต ตน เรื่อง *พหุลาคาวิชาดก* แม่โครับปากเสีย โคร่งว่าจะกลับมาให้เสีย โคร่งกินเมื่อกลับไปให้นมลูก แล้ว เมื่อลูกโคกินนมเสร็จแล้วรู้ว่าแม่ต้องกลับไปให้เสีย โคร่งกินก็เสรำโศกมากจึงขอตามไปให้เสีย โคร่งกินตนเองแทน เป็นการแสดงความกตัญญูที่ตนเองมีต่อแม่ เสีย โคร่งเห็นในความกตัญญูของ ลูกโคจึงไม่กินใครเลย ซึ่งแสดงผลกรรมฝ่ายกุศลกรรมที่เป็นผลจากการทำความดี ความกตัญญูต่อ แม่อย่างยิ่งใหญ่ด้วยการสละชีวิตตน

การนำเสนอภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับภาวะรัก (รติ) ระหว่างบิดามารดาและบุตร สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านจนทำให้เกิดรส ๒ รส ขึ้นพร้อมกัน คือ กรูณารส ได้แก่ความ สงสารในการที่ตัวละครทั้ง ๒ ฝ่ายซึ่งเป็นสายเลือดเดียวกันต้องพลัดพรากจากกัน และสฤงคารรส ได้แก่ความซาบซึ้งในความรักอันบริสุทธิ์ของบิดามารดาที่มีต่อบุตร หรือของบุตรที่มีต่อบิดามารดา ซึ่งเป็นรักที่เสียสละได้แม้แต่ชีวิตของตน การปรากฏร่วมกันของภาวะทั้งสองนี้จึงสร้างอารมณ์ สะเทือนใจให้ผู้อ่านเข้าใจและตระหนักในแนวคิดพุทธศาสนาเรื่อง ความกตัญญู ความเสียสละ ซึ่งเป็นคุณธรรมอันประเสริฐที่บุตรพึงปฏิบัติเพื่อตอบแทนผู้เป็นบิดามารดาโดยปราศจาก

เงื่อนงำใดๆ ผลของความกตัญญูที่สอดคล้องกับคตินิยมเรื่องกฎแห่งกรรมในฝ่ายกุศลกรรม คือ มุ่งมั่นทำความกตัญญูจนได้ผลตอบแทนที่ดีตอนจบเรื่องเสมอ

๓.๑.๒.๒ ความมานะพยายาม

การที่ตัวละครต้องพลัดพรากจากกันทำให้ตัวละครได้แสดงความมานะพยายามในการต่อสู้กับอุปสรรคที่เข้ามาในชีวิตเพื่อพิสูจน์ความมุ่งมั่น และมั่นคงในจิตใจที่ไม่ย่อท้อต่อความทุกข์ทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็นความมุ่งมั่นที่จะกระทำดีเพื่อเอาชนะศัตรูด้วยหนทางสันติ การออกติดตามหานางอันเป็นที่รักให้ได้กลับมาครองคู่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *สุธนชาดก* เมื่อมโนห์ราหนีจากการถูกขุชาขันธ์กลับไปยังบ้านเมืองตน พระสุธนออกติดตามหานาง หนทางที่จะไปนั้นแสนไกล และต้องฝ่าฟันอุปสรรคมากมายหลายด่าน แต่พระสุธนใช้ความมั่นคงในรักที่มีต่อมโนห์ราเข้าต่อสู้กับอุปสรรค ดังที่พระสุธนกล่าวกับกัสสป ฤาษีแสดงความมุ่งมั่นที่จะ ไปตามหามโนห์ราหลังจากที่รู้ว่านางหนีกลับบ้านเมืองตนไปแล้วว่า

...ถ้าหากว่าข้าพเจ้าไปได้คู่รักแล้วก็จะกลับมาบ้านเมืองของตน ถ้าข้าพเจ้าไปตามไม่พบคู่รัก ข้าพเจ้าจำต้องตายอยู่ในป่านั่นเอง ถ้าหากว่าข้าพเจ้าได้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ไว้ และมีได้คบหากับภรรยาของผู้อื่นในกาลก่อนจริงแล้วไซ้ ขอให้ข้าพเจ้าตามไปพบมโนห์รา สมดุจดั่งความปรารถนาเทอญ...

(สุธนชาดก: ๔๒)

คำกล่าวนี้นอกจากแสดงให้เห็นความมั่นคงในความรักและความกล้าหาญที่จะเผชิญอุปสรรคเพื่อความสำเร็จในการติดตามหานางอันเป็นที่รัก ยังแสดงให้เห็นความเชื่อและศรัทธาในคุณธรรม ความดีงาม อันจะส่งผลให้ความดีงามนั้นตอบแทนมาสู่ตนด้วย บิดาของนางมโนห์ราขอมขมมโนห์ราและยอมรับพระสุธนเนื่องจากความเพียรของพระสุธนในการออกติดตามหานางมโนห์รา ดังความว่า

...ท่านท้าวทุมราชตรัสว่า ถ้าว่าสามีของเธอทรงกำลังและความเพียรมากถึงเพียงนี้แล้วไซ้ ก็เหตุไรเขาจึงไม่ติดตามเธอมา ถ้าว่าเขาติดตามมาถึงที่นี้แล้วไซ้ เราจะได้รู้จักกำลังความเพียรของเขา เราจึงจะยกเธอให้เป็นเทวีแก่เขาเสีย...

(สุธนชาดก: ๔๕-๔๖)

จากนั้นพระสุธนก็เล่าถึงความลำบากและทุกข์ยากในขณะที่เดินทางให้ฟังจนท้าว
ทุมราชเห็นถึงความเพียรจึงยกนางมโนห์ราแก่พระสุธน พระสุธนจึงลวงทุกข์ได้เพราะความเพียร

เรื่อง พากุลชาดก พากุลกุมาร โภทิสต์ต้องพลัดพรากจากนางสุขมาผู้เป็นภรรยา
เนื่องจากการก่อกวนแกล้งของพระเจ้าพาราณสี ผู้ต้องการแย่งนางสุขมาไปเป็นของตน การก่อกวนแกล้ง
นั้นส่งผลให้นางสุขมาหนีจากปากุลกุมาร โภทิสต์กลับบ้านเมืองของตน ทั้งสองจึงพลัดพรากจาก
กัน ยังความ โศกเศร้าแสนสาหัสแก่พระ โภทิสต์ พระ โภทิสต์ใช้ความมั่นคงในความรักที่มีต่อ
สุขมา เดินทางฝ่าความยากลำบาก ด้วยหนทางนั้น ไกลแสน ไกล แต่พระ โภทิสต์ใช้ความมานะ
พยายาม และการอธิษฐานจิตว่าหากตนเป็นผู้กระทำดีมากพอขอให้ได้พบนางสุขมาภรรยาของตน
ในที่สุดทั้งสองก็ได้พบและครองคู่กัน

การพลัดพรากจากกันของตัวละครจึงเป็นเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับการนำเสนอ
แนวคิดทางพุทธศาสนาหลายประการ เช่น ทุกข์อันเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต กรรมอันเป็นผลจากการ
กระทำ ความวิริยะและอดสาหะในการดับทุกข์ ความมุ่งมั่นในการทำมาดีเพื่อเอาชนะความชั่ว
ความเลื่อมใสศรัทธาในการทำมาดี ผลตอบแทนที่ดีของการทำดีอย่างยิ่งใหญ่ เป็นต้น

การที่ตัวละครต้องพลัดพรากจากกันทำให้ตัวละครได้แสดงความมานะพยายามใน
การต่อสู้กับอุปสรรคที่เข้ามาในชีวิตเพื่อพิสูจน์ความมุ่งมั่น และมั่นคงในจิตใจที่ไม่ย่อท้อต่อความ
ทุกข์ทั้งปวง ไม่ว่าจะเป็ความมุ่งมั่นที่จะกระทำดีเพื่อเอาชนะศัตรูด้วยหนทางสันติ การออกติดตาม
หานางอันเป็นที่รักให้ได้กลับมาครองคู่

ในปัญญาสาชาดกยังพบเรื่องที่น่าเสนอตัวละครให้มีลักษณะกำพร้าอาภัพ คือ เรื่อง
สุวรรณสิรสาชาดก พระ โภทิสต์เกิดเป็นผู้ที่มีไม่มีกายมีแต่ศีรษะ นามว่า สุวรรณสิรสา แม้จะมี
ร่างกายไม่สมประกอบ แต่สุวรรณสิรสาที่มีความมานะพยายามในการช่วยเหลืองานมารดา เมื่อเติบโต
ใหญ่ก็ให้มารดาพาไปลงเรือสำเภาเพื่อไปค้าขายกับพ่อค้า ซึ่งประสบความสำเร็จในกาลต่อมา ตัว
ละครที่มีลักษณะกำพร้าและอาภัพดังกล่าวนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจเกิดการตระหนัก
และรับรู้ว่ ไม่ว่าจะอุปสรรคใด ๆ ที่เกิดขึ้นในชีวิต ไม่ว่าจะทุกข์ที่ต้องพบจะเกิดจากปัจจัยภายนอก หรือ
ปัจจัยภายในตนเองก็ตาม หากมนุษย์ใช้ความดีงามเข้าต่อสู้ และใช้ความมุ่งมั่นที่จะทำความดี ย่อม
เอาชนะทุกข์ได้ ซึ่งสอดคล้องกับคติธรรมทางพุทธศาสนา เรื่อง วิริยะ ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของคติธรรม
เรื่อง กฏแห่งกรรม ในช่วงฝ่ายกุศลกรรม คือเมื่อบุคคลกระทำสิ่งต่าง ๆ ด้วยความ วิริยะ แล้ว ย่อม
ส่งผลดีต่อผู้กระทำ ดังที่ พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๘๔๔) กล่าวถึง วิริยะ ซึ่งเป็น
ธรรมข้อหนึ่งในอิทธิบาท ๔ ซึ่งเป็นธรรมที่ก่อให้เกิดความสำเร็จ ได้อธิบายความหมายไว้ว่า

...วิริยะ ความเพียร ใฝ่แก่ ความอาจหาญ แกล้วกล้า บากบั่น ก้าวไป ใจสู้ ไม่ย่อท้อไม่หวั่นกลัวต่ออุปสรรคและความยากลำบาก เมื่อคนรู้ว่าสิ่งใดมีคุณค่าควรแก่การบรรลุถึง ถ้าวิริยะเกิดขึ้นแก่เขาแล้ว แม้ได้ยินว่าจุดหมายนั้นจะลุดึงได้ยากนัก มีอุปสรรคมาก หรืออาจใช้เวลายาวนานเท่านี้ปีเท่านี้เดือน เขาก็ไม่ทอดอย กลับเห็นเป็นสิ่งท้าทายที่เขาจะเอาชนะให้ได้ทำให้สำเร็จ...คนที่มีความเพียร เท่ากับมีแรงหนุน เวลาทำงานหรือปฏิบัติธรรมก็ตาม จิตใจจะแน่วแน่ มั่นคง พุ่งตรงต่อจุดหมาย สมาธิก็เกิดขึ้นได้ เรียกว่าเป็นวิริยะสมาธิ พร้อมทั้งมีปธานสังขาร คือความเพียรสร้างสรรค์เข้าประกอบคู่ไปด้วยกัน...อีกคนหนึ่งมีนิสัยหรือความรู้สึกเกิดขึ้นในขณะนั้นว่า เมื่อพบอะไรที่พึงทำก็ต้องสู้ต้องเอาชนะ ต้องเข้าเผชิญและทำสำเร็จ จึงพึงด้วยความรู้สึกว่าเป็นสิ่งท้าทาย จะต้องพยายามเข้าใจให้ได้ ก็มีวิริยะเป็นธรรมเด่น...

ดังนั้นผู้ที่มีความวิริยะจึงเป็นผู้ประกอบการมดีซึ่งจะส่งผลดีแก่ผู้กระทำตามคตินิยมเรื่องกฎแห่งกรรม ดังที่ตัวละครผู้กระทำความเพียรใน*ปัญญาสชาดก* ได้รับผลสำเร็จจากความวิริยะของตนนั่นเอง

๓.๑.๒.๓ เมตตาคารม

ใน*ปัญญาสชาดก* ขณะที่ตัวละครเอกได้รับทุกขเวทนาจนเกิดความ โศกทั้งแก่ร่างกายและจิตใจนั้น มีการนำเสนอกลวิธีการคลี่คลายความ โศกด้วยการให้ตัวละครเอกที่ประสบภาวะทุกข์ โศกนั้นได้รับความช่วยเหลือจากสิ่งต่าง ๆ เช่น ได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ได้รับความช่วยเหลือจากสองตายาย ได้รับความช่วยเหลือจากอมมนุษย์ ฯลฯ ซึ่งการได้รับความช่วยเหลือเช่นนี้แสดงให้เห็นว่ามนุษย์มีเมตตาต่อกัน และผู้ที่จะได้รับความเมตตาจากผู้อื่นย่อมต้องประกอบคุณความดีมากพอจนสมควรได้รับเมตตาคารมจากบุคคลอื่น

พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๕๐๗) กล่าวถึงความหมายของคำว่า “เมตตา” ว่า

...คำแปลสามัญของ เมตตา คือ ความรัก ความมีไมตรี ความปรารถนาดี ความอยากให้ผู้อื่นมีความสุขและประสบแต่สิ่งที่เป็นคุณประโยชน์...เมตตาเป็นความรักที่บริสุทธิ์ มีต่อเพื่อนมนุษย์และสัตว์ทั้งหลาย ในฐานะที่เป็น

เพื่อนร่วมโลก หรือเพื่อนร่วมทุกข์ ร่วมสังสารวัฏ เป็นความรักอย่างเป็นกลาง ๆ อย่างเผื่อแผ่ ทำใจให้เปิดกว้างออกไปและผ่องใสเบิกบาน...

ดังนั้น เมตตาธรรมจึงเป็นสิ่งที่ดีที่ควรปฏิบัติซึ่งจะส่งผลตอบแทนที่ดีแก่ผู้ปฏิบัติ หรือผู้ที่ทำดีมากพอจะได้รับความเมตตาจากผู้อื่นเมตตาธรรมจึงเป็นส่วนหนึ่งของคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรม เป็นกรรมฝ่ายกุศลกรรมที่จะทำให้ตัวละครผู้ประสบทุกข์ได้รับความช่วยเหลือจากผู้มีเมตตา เมตตาธรรมที่ปรากฏในปัญญาสชาดกมี ๒ ลักษณะ ได้แก่ การได้รับความเมตตาจากเทวดา และการได้รับความเมตตาจากคนยากจนดังตัวอย่างต่อไปนี้

๑) การได้รับความเมตตาจากเทวดา

การได้รับความเมตตาจากเทวดาปรากฏอยู่แทบทุกเรื่องในปัญญาสชาดก ในเรื่องหนึ่ง ๆ ก็ปรากฏอยู่หลายตอน เหตุผลที่เทวดาลงมาช่วยเหลือขณะที่พระโพธิสัตว์ประสบทุกข์นั้นเนื่องจากความดีงามที่พระโพธิสัตว์ได้ทำทั้งในอดีตชาติและในปัจจุบัน พระโพธิสัตว์จึงได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *วนวานชาดก* เมื่อพระโพธิสัตว์ถูกนำมาฝังในป่าตั้งแต่แรกเกิด รุกขเทวดาซึ่งอยู่ที่ต้นไม้จันทร์แดงช่วยเหลือ เลี้ยงดูด้วยน้ำนมและอาหารทิพย์จนมีอายุ ๘ ขวบ เมื่อเติบโตขึ้นจึงเดินทางไปตามหามารดา เมื่อถูกหลอกจนถูกปลัดขอกเหว ก็มีเทวดามาช่วยเหลือ

เรื่อง *พากลชาดก* พากลกุมารได้รับความเมตตาจากเทวดาหลายครั้ง เช่น ตอนที่เทวดาและท้าวสักกเทวราช ช่วยเหลือพากลกุมาร ด้วยการพาเดินทางไปยังในที่ต่าง ๆ ระหว่างทางที่พากลกุมารตามหานางสุภมาอัธมา ตอนที่เทวดาช่วยเหลือให้พากลกุมาร ช่วยนำเมล็ดงาออกจากเล่มเกวียนที่บรรทุก และตอนที่ท้าวสักกเทวราชช่วยให้พากลกุมารซื้อตัวนางสุภมาอัธมาได้ถูกต้อง

เรื่อง *เทวันธชาดก* ท้าวโกสีย์รู้เรื่องที่ราชกุมาร กุมารี สูญเสียม้าทำให้ต้องร่อนเร่ในป่า จึงลงมานำห้าวราชสีห์มาใส่ให้ม้ากลับคืนมีชีวิตใหม่ เพื่อให้ทั้งสองเดินทางสะดวกขึ้น

เรื่อง *สุวรรณวงศชาดก* สุวรรณวงศกุมารถูกวิชาธรขโมยพระขรรค์แก้ว ทำให้ต้องลำบากอยู่ในป่า ท้าวสักกเทวราชจึงไปนำพระขรรค์แก้วมาคืนให้สุวรรณวงศกุมาร

เรื่อง *วรรณชชาดก* โอรสของสุภัททาเทวีถูกนำไปฝังดิน เทพบุตรผู้สิงอยู่ในต้นไม้ช่วยเหลือ และเลี้ยงดูทารกตั้งชื่อว่า วรรณธร ส่วนนางสุภัททาเทวีถูกลงโทษด้วยการนำไปลอยแพ แพลลอยไปถึงเกาะกลางมหาสมุทร เทวดาผู้รักษาเกาะมีความเมตตากรุณาต่อนางจึงเนรมิตอาศรมและผลไม้มากมายให้นาง นางจึงบวชเป็นคาสินีอยู่ที่อาศรม

เรื่อง *สิริสาชาดก* เมื่อพระราชเทวีและสิริสา ถูกลอยแพไปกลางมหาสมุทร ด้วยอำนาจบุญบารมีของพระโพธิสัตว์ มีเทวดามาช่วยจับกลุ่มให้คลายโศกและพัดให้แพไหลทวนน้ำมา จนพบกับอัยยกะพราหมณ์ ที่เคยเป็นพราหมณ์ของกษัตริย์วิสสวดี บิดาของสิริสา กุมารซึ่งช่วยเหลือสิริสา กุมารขึ้นจากแพ

เรื่อง *จันทคารชาดก* สุริยคารและจันทคารตกยากเร่รอนอยู่ในป่า ท้าวสักกเทวราชสั่งให้วิษณุกรรมเทพบุตรลงมาช่วย

จะเห็นได้ว่าผู้มีเมตตาช่วยเหลือพระโพธิสัตว์คือผู้ที่มีอำนาจเหนือมนุษย์ ได้แก่ เทวดา กลวิธีการคลี่คลายความโศกด้วยการได้รับความเมตตาหรือช่วยเหลือจากเทวดานี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจและเข้าใจว่า คนในสังคมไทยมีความเชื่อและความคิดฝันว่า หากต้องประสบเคราะห์โศกเศร้าทุกข์ยาก ก็ต้องการให้เทวดาช่วยให้พ้นไปจากความโศกเช่นที่ตัวละครเอกได้รับบ้าง เป็นความคิดฝันที่สร้างความหวังให้คน เป็นความมหัศจรรย์และน่าตื่นเต้นหากการช่วยเหลือจากเทวดาเกิดขึ้นได้จริง แต่ก็ เป็นความคิดฝันที่มีพื้นฐานว่า ต้องเป็นคนดีเท่านั้นสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติจึงจะมาช่วยเหลือ นับเป็นการสอนคุณธรรมที่แบบฉบับให้แก่คนในสังคมได้เป็นอย่างดี การได้รับความช่วยเหลือจากสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติแสดงให้เห็นว่าความดีงามในตัวละครฝ่ายดีนั้นมีมากจนสิ่งที่มีอำนาจเหนือธรรมชาติก็มาช่วยเหลือเพื่อตอบแทนความดีที่ตัวละครเหล่านั้นเพียรพยายามทำ ความเมตตาที่ตัวละครได้รับจึงเป็นการสอนคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมฝ่ายกุศลกรรมที่หากทำความดีย่อมได้รับผลที่ดีตอบแทน ดังที่ตัวละครเอกได้รับความช่วยเหลือจากเทวดาให้รอดพ้นจากทุกข์ภัยที่ตนประสบอยู่นั่นเอง

๒) การได้รับความเมตตาจากคนยากจน

นอกจากจะมีเทวดามาช่วยเหลือตัวละครเอกในขณะที่ประสบภาวะทุกข์โศกแล้ว ยังพบว่ามีตัวละครที่มีสถานภาพเป็นคนยากจนแต่กลับเปี่ยมไปด้วยเมตตาธรรมที่เข้ามาช่วยเหลือตัวละครเอกให้พ้นทุกข์ ซึ่งคนยากจนที่มาช่วยเหลือส่วนใหญ่จะเป็นสองตายาย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *สุวรรณสังขชาดก* นางจันทาเทวีได้รับความเมตตาหรือความช่วยเหลือจากสองตายายให้อาศัยอยู่ด้วยตอนที่ถูกขับออกจากเมือง

เรื่อง *เทวันธชาดก* เมื่อนางสุวรรณเกศราถูกยักษ์โอบตีสและถูกจับถ่วงน้ำ ได้ขอความช่วยเหลือจากสองตายาย สองตายายเมตตานางและช่วยเหลือนางไว้

เรื่อง *จันทคารชาดก* นางเทวธสังกาเรือแตกลอยไปถึงบ้านป่าแห่งหนึ่งจึงไปขออาศัยขยับยู่ ยายยินดีช่วยเหลือและเมตตานาง

การคลี่คลายความโศกด้วยการได้รับความเมตตาจากผู้ที่เป็นคนยากจนนั้น ทำให้ผู้อ่านเข้าใจว่าผู้คนในสังคมนั้นไม่ว่าจะยากดีมีจนก็สามารถช่วยเหลือผู้อื่นได้เสมอ สิ่งที่อยู่เบื้องลึกของการช่วยเหลือคือความเมตตาซึ่งเป็นคุณธรรมที่ดีที่มนุษย์พึงมีต่อกัน สังคมที่มนุษย์มีความเมตตาต่อกันจึงเป็นสังคมที่พึงปรารถนา และผู้ที่มีเมตตาต่อผู้อื่นไม่จำเป็นต้องเป็นบุคคลพิเศษ มีอำนาจวาสนาใด ๆ ก็ได้ แม้จะยากจนก็เป็นผู้ที่เปี่ยมไปด้วยความเมตตาได้

การได้รับความช่วยเหลือให้คลายจากความโศก และรอดพ้นจากความทุกข์ตรมนั้น ทำให้เข้าใจคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องเมตตาธรรม ที่มนุษย์พึงมีต่อกัน ไม่ว่าจะยากดีมีจนอย่างไรก็สามารถมอบความเมตตาให้แก่กันได้และยังสัมพันธ์กับการทำความดีของมนุษย์ด้วยว่า หากมุ่งมั่นในการทำความดี อยากรักย่อมได้รับความช่วยเหลือแน่นอน ทั้งยังทำให้เข้าใจอีกว่า ความโศก หรือความทุกข์ยากนั้น ไม่ใช่สิ่งมั่นคงถาวร สักวันจะต้องคลี่คลายไปได้ เช่นเดียวกับสรรพสิ่งในโลกที่ไม่มีอะไรคงทนถาวรไปชั่ววันรันดร์

การตระหนักรู้และเข้าใจในกุศลกรรมเพื่อการทำกรรมคืออย่างยิ่งใหญ่ ไม่ว่าจะเป็นความกตัญญู ความมานะพยายาม และเมตตาธรรม ทำให้ตัวละครเอกใน *ปัญญาสาชค* ที่ประสบเคราะห์กรรมมักจะรอดพ้นจากความทุกข์นานัปการที่ตนประสบอย่างหนักหนาสาหัสไปได้ ความดีดังกล่าวเช่น การเป็นผู้มีวิริยะ การเป็นผู้มีความกตัญญูอย่างยิ่งขวด การเป็นผู้บำเพ็ญทานอย่างเนืองนิตย์ การเป็นผู้มีความซื่อสัตย์ การให้อภัยผู้อื่นที่แม้จะเป็นผู้ถ่มถุยรังแกตน ผลตอบแทนของการทำความดีอย่างยิ่งใหญ่คือท้ายที่สุดตัวละครเอกได้ประสบความสุข ที่เคยพลัดพรากจากกันก็ได้กลับมาพบกัน การตระหนักรู้และเข้าใจจนเกิดความศรัทธาต่อการทำความดีอย่างยิ่งใหญ่นั้น เกิดจากกลวิธีการคลี่คลายความโศกด้วยการจบอย่างมีความสุข การที่ *ปัญญาสาชค* มักนำเสนอความโศกในระหว่างการดำเนินเรื่อง แต่ในตอนจบเรื่องมักจบลงอย่างมีความสุข จึงทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ เข้าใจในคุณค่าของการประกอบกรรมคืออย่างยิ่งใหญ่ แม้จะต้องเผชิญความทุกข์ยากและโศกเศร้าจากสิ่งต่างๆ มากเพียงใด ตัวละครยังคงมุ่งมั่นทำความดีต่อตนเองและผู้อื่นอย่างต่อเนื่อง ส่งผลให้ตอนจบเรื่องตัวละครจึงรอดพ้นจากความทุกข์ยาก ปราศจากซึ่งความโศก และพบความสุขในที่สุด ในระหว่างเรื่องที่เต็มไปด้วยความทุกข์และความโศกนั้นแต่ในตอนจบทุกคนก็ปลดปล่อยจากความทุกข์โศกต่างๆ ทำให้ผู้อ่านยอมรับว่าความโศกและความทุกข์ยากเป็นส่วนหนึ่งของชีวิต อาจเกิดขึ้นกับตนเมื่อไหร่ก็ได้ มีทั้งบังจิบภายในและบังจิบภายนอก มนุษย์นั้นหลีกเลี่ยงความโศกเศร้าทุกข์ยากไปไม่พ้น จึงควรเผชิญหน้ากับความโศกเศร้าทุกข์ยากอย่างอดทน มีความมานะพยายาม เพียรประกอบคุณงามความดี เพื่อเอาชนะความโศกเศร้าทุกข์ยากให้จงได้

นอกจากการนำเสนอกลวิธีการจบลงอย่างมีความสุขที่ทำให้ผู้อ่านเกิดความตระหนักและศรัทธาในการทำมาคืออย่างยิ่งยวดแล้ว ใน *ปัญญาสชาดก* มีการนำเรื่อง การอธิษฐานจิต เข้ามาช่วยเหลือในเวลาที่ตัวละครกำลังตกยาก แต่เงื่อนไขของการอธิษฐานจิตได้สำเร็จก็ย่อมเกี่ยวข้องกับการทำมาคืออย่างยิ่งยวดมาก่อนหน้าการอธิษฐาน และนำความดีของตนมาร่วมอธิษฐานด้วย ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *สุธนชาดก* พระสุธนอธิษฐานจิตด้วยความมีมานะพยายามของตน ขอให้ประสบความสำเร็จในสิ่งที่กระทำหลายครั้ง เช่น ตอนที่อธิษฐานจิตขอให้ตนเดินทางตามมโนราห์พบดังความว่า

...ถ้าหากว่าข้าพเจ้าไปได้คู่รักแล้วก็จะกลับมาบ้านเมืองของคุณ ถ้าข้าพเจ้าไปตามไม่พบคู่รัก ข้าพเจ้าจำต้องตายอยู่ในป่านี้เอง ถ้าหากว่าข้าพเจ้าได้ทำประโยชน์เกื้อกูลแก่สรรพสัตว์ไว้ และมีได้คบหากับภรรยาของผู้อื่นในกาลก่อนจริงแล้วไซ้...

(สุธนชาดก: ๔๒)

พระสุธนอธิษฐานจิตอีกหลายครั้ง ได้แก่ การได้ครองคู่กับนางมโนห์รา การขอให้ยกบัลลังก์ศิลาได้ ขอให้จามโนราห์ได้ ความสำเร็จของการอธิษฐานล้วนมาจากความดีงามที่พระสุธนเคยกระทำไว้

เรื่อง *สุธนุชาดก* นางเกษนิราชเทวี ไม่มีโอรส จึงทำบุญถือศีล ๘ แล้วอธิษฐานจิตขอให้มิมีโอรส แล้วก็สมหวัง

เรื่อง *รัตนปโชตชาดก* รัตนปโชตอธิษฐานจิตเพื่อให้ตนเองได้ตอบแทนคุณมารดาด้วยการควักหัวใจตนมอบแก่มารดา ดังความว่า

...คิดแล้วก็ตั้งศตริะลึกถึงบารมีแห่งหน้าขึ้นพั่งคู่อากาศ...ความว่า ข้าพเจ้าปรารถนาเป็นพระพุทธรเจ้าในอนาคตกาลภายหน้า ด้วยอำนาจความกตัญญูเดชอำนาจความสัจจริงของข้าพเจ้า ขอให้ศัสตราวุธอันคมกล้า จงบันดาลตกลงมาตรงหน้าข้าพเจ้าบัดนี้...

(รัตนปโชตชาดก: ๑๑๑-๑๑๒)

เรื่อง *รัตนปโชตชาดก* ยังปรากฏการอธิษฐานจิตอีกหลายตอน เช่น ตอนที่มहेสีรีรัตนอาภา อธิษฐานจิตขอให้เทวดาช่วยรัตนปโชต ดังความว่า “...ข้าพเจ้าขอมัสการประนมไหว้เทพเจ้าเหล่านั้น ขอเชิญมาช่วยกันเปลื้องปลดปล่อยข้าพเจ้ารอดพ้นจากความตาย ณ กาลบัดนี้” (รัตนปโชตชาดก: ๑๑๔)

ท้าวสหสณันท์ก็ออกมาช่วย นางได้อธิษฐานขอให้รัตนปโชตฟื้นคืนชีพ ด้วยความกตัญญู ดังความว่า

...พระโอรสของข้าพเจ้านั้น ตั้งมั่นอยู่ในความกตัญญู จะได้ตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าในกาลภายหน้าจริง ๆ ด้วยอานุภาพความจริงของข้าพเจ้า ขอให้โอรสได้ชีวิตกลับคืนขึ้นมาโดยพลัน ณ กาลบัดนี้...

(รัตนปโชตชาดก : ๑๑๔)

เรื่อง *มหาปทุมชาดก* กษัตริย์อังคเสนราชหนีศัตรูมาเดินทางในป่ากับพระราชเทวีสุเมขลาราชเทวี ในระหว่างข้ามน้ำ ต้องพลัดพรากจากกัน และเกิดลมพัดแรงทำให้พลัดไปคนละทิศละทาง พระราชเทวีจึงอธิษฐานจิตขอให้แม่น้ำกลายเป็นแผ่นดินจึงได้เดินไปหาสามี จึงไม่พราดจากกัน

เรื่อง *ปาจิตกุมารชาดก* นางอรพิมพ้ออธิษฐานจิตหลายครั้ง ทำให้พันทุกข์ได้รับความช่วยเหลือจากเทวดา และคลายความทุกข์โศกที่นางกำลังประสบ

เรื่อง *สังขปิตตชาดก* นางรัตนวดี ต้องการขอกภัยพระโพธิสัตว์สังขปิตตะที่เรียกนางแล้วนางไม่ได้ยิน นางจึงอธิษฐานจิตด้วยความดีของนางขอให้ดาช้ายของสังขปิตตะหาย ซึ่งก็สำเร็จตามอธิษฐาน ต่อมาสังขปิตตะ ขออธิษฐานจิตว่า พระองค์ไม่ได้โกรธซึ่งพราหมณ์ที่ควักดาพระองค์ ขอให้ดาข้างขวามีขึ้น ซึ่งก็มีขึ้นได้จริง

เรื่อง *อรินทมชาดก* พระเจ้าอรินทมอธิษฐานจิตด้วยความดี ความสัจย์ และความมุ่งมั่นในการบริจาคทานขอให้พระราชกุมารฟื้นคืนชีวิต ซึ่งทำให้พระราชเทวีหายจากความโศกและเกิดศรัทธาต่อการทำความสัจย์และทำความดีมากขึ้น

เรื่อง *รถเสนชาดก* รถเสนอธิษฐานจิตด้วยสัจจะบารมีและด้วยความกตัญญูของพระองค์ที่ได้บำรุงมารดาขอให้เสนามารพ่ายแพ้ แล้วพระองค์ก็ชนะตามการอธิษฐานจิต

กลวิธีการคลี่คลายความโศกด้วยการจบเรื่องอย่างมีความสุข และการอธิษฐานจิตด้วยความดีงามของตน ทำให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกสะเทือนใจไปกับเรื่องราวการผจญภัย และการต่อสู้เอาชนะอุปสรรคของตัวละคร ผลตอบแทนที่ดีที่ตัวละครได้รับจึงทำให้ผู้อ่านเกิดการ

ตระหนักรู้และเกิดความศรัทธาอย่างแรงกล้าต่อการทำความดีในด้านต่าง ๆ ตามคำสอนทางพุทธศาสนา และเชื่อว่าการทำความดีเป็นสิ่งอันเป็นมงคลต่อชีวิตที่ควรกระทำ การที่ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจจนเกิดการตระหนักรู้ในการทำความดีนี้สอดคล้องกับทฤษฎีโสภณานุกรรมของตะวันตก ทฤษฎีรสของตะวันออก และทฤษฎีสุนทรียศาสตร์ ที่ว่า อารมณ์สะเทือนใจนั้นไม่ใช่เพียงให้ผู้อ่านเกิดความรู้สึกเท่านั้น แต่ได้ทำให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในคุณค่าของจริยธรรมซึ่งสามารถยกระดับจิตของผู้อ่านผ่านการรับรู้เรื่องราว โศกเศร้าของตัวละครด้วย การตระหนักรู้และศรัทธาในการทำความดีอย่างยั่งยืนขณะนี้เป็นการสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาเรื่องกฎแห่งกรรมในฝ่ายกุศลกรรม ที่ผลตอบแทนของการทำความดีคือผลตอบแทนที่ดีสำหรับชีวิตที่ดีต่อไป

ความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจใน *ปัญญาสชาดก* กระตุ้นจิตสำนึกผู้อ่านให้เกิดการรับรู้และเข้าใจคติธรรมทางพุทธศาสนา เรื่อง กฎแห่งกรรม ทั้งในด้านอกุศลกรรมและกุศลกรรม กล่าวคือ ในด้านอกุศลกรรมนั้น อารมณ์สะเทือนใจที่เกิดขึ้นทำให้ผู้อ่านเกรงกลัวต่อการทำบาปหรือทำความชั่ว โดยนำเสนอผ่านกลวิธีการแสดงกรรมแก่ด้วยการเล่านิทานซ้อนเพื่ออธิบายเหตุแห่งการพลัดพรากของตัวละคร ว่าแม้ในอดีตชาติจะทำผิดแม้เพียงเล็กน้อย แต่เศษของอกุศลกรรมเพียงเล็กน้อยนั้นกลับส่งผลให้ต้องพบความทุกข์โศกอย่างมากยามมหาศาลในปัจจุบัน การนำเสนอเช่นนี้จึงเป็นการกระตุ้นเตือนผู้อ่านให้มีสติในทุกการกระทำของตนให้พึงระวังในการทำบาปหรือทำความชั่วแม้ไม่ตั้งใจก็เป็นสิ่งที่คิดตัวเราไปในทุกชาติ และส่งผลรุนแรงยิ่งขึ้นไปเสมอ อีกทั้งได้แสดงผลกรรมในปัจจุบันผ่านการถูกลงโทษของตัวละครฝ่ายร้ายที่ได้ทำผิดบาปในปัจจุบันด้วยความมีมิฉชาติภูมิ หรือความขาดสติของตัวละครผู้มีอำนาจซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งความทุกข์โศกของผู้อื่น บุคคลเหล่านี้ได้รับผลกระทบด้วยความตายและไปชดใช้กรรมชั่วของตนในนรกอเวจี เป็นการกระตุ้นเตือนผู้อ่านให้เกรงกลัวต่อบาปกรรมที่ทำในปัจจุบันว่าไม่ได้ส่งผลนานไปถึงชาติหน้า แต่ส่งผลต่อผู้กระทำผิดบาปในปัจจุบัน ทั้งการกล่าวถึงอกุศลกรรมในอดีตชาติ กับอกุศลกรรมที่ทำในปัจจุบันล้วนประกอบกันเพื่อทำให้ผู้อ่านเกรงกลัวต่อการทำผิดบาปในทุกขณะของการดำเนินชีวิต ความเกรงกลัวนี้จะนำไปสู่ความเชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรมจนเกิดเป็นการกระทำในฝ่ายตรงข้ามกับอกุศลกรรม

ในด้านกุศลกรรม อารมณ์สะเทือนใจได้เกิดขึ้นจากการรับรู้เรื่องราวความโศกผ่านการคลี่คลายความโศกด้วยความกตัญญูรู้คุณของพระโพธิสัตว์ ความอดทนมานะพยายามต่อสู้กับความทุกข์โศกจนสามารถผ่านพ้นอุปสรรคต่างๆ ในชีวิตไปได้ ไม่ว่าตัวละครจะประสบทุกข์ที่หนักหนาสาหัสมากเพียงใดก็ตาม ตัวละครยังคงมุ่งมั่นในการทำความดีอย่างยิ่งใหญ่ การคลี่คลายความโศกด้วยคุณงามความดีของตัวละครเหล่านี้กระตุ้นให้ผู้อ่านตระหนักรู้ในคุณค่าของการทำความดีและผลแห่งการทำความดีที่ส่งผลดีมากยิ่งขึ้นให้แก่ผู้กระทำ คุณความดีต่างๆ

ที่ตัวละครพยายามทำเพื่อให้พ้นไปจากความทุกข์โศกที่ตนประสบเป็นการกระตุ้นเตือนให้ผู้อ่าน
เชื่อในเรื่องกฎแห่งกรรม และศรัทธาในการทำความดี

นอกจากการกล่าวถึงอกุศลกรรมและกุศลกรรมผ่านกลวิธีต่าง ๆ ที่สร้าง
อารมณ์สะเทือนใจให้เกิดกับผู้อ่านจนเข้าใจในคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมแล้ว ยังพบว่า
พระโพธิสัตว์ใน*ปัญญาสชาดก* สอนคติธรรมเรื่อง กฎแห่งกรรม โดยตรงในขณะที่ตัวละครอื่นกำลัง
โศกเศร้าอยู่ ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *วนาวนชาดก* ตอนที่นางยักษ์และสามีจับพระโพธิสัตว์ได้หมายจะ
กิน แต่ต้องการให้พระโพธิสัตว์แสดงธรรมให้ฟัง พระโพธิสัตว์จึงแสดงธรรมที่เกี่ยวข้องกับกฎแห่ง
กรรมทั้งฝ่ายอกุศลกรรมและกุศลกรรมให้ฟัง ดังความว่า

...ธรรมได้แก่ธรรมที่เป็นกุศล อธรรมได้แก่ธรรมที่เป็นอกุศล ธรรมที่เป็น
กุศลและธรรมที่เป็นอกุศลทั้งสองนี้ มีวิบากผลไม่เสมอกัน ธรรมที่เป็นกุศล
ย่อมให้สัตว์ถึงสุคติสวรรค์ ธรรมที่เป็นอกุศลย่อมนำสัตว์ไปสู่นรก ผู้ที่เป็น
บัณฑิตรู้ชัดแล้วอย่างนี้เทียว อนึ่งธรรมเป็นของบริสุทธิ์ใสสะอาด เปรียบดัง
แก้วมณี โขติที่มีรัศมีรุ่งเรือง ส่วนอธรรมเป็นของเศร้าหมองไม่สะอาด
เปรียบดุจสุกรในบ้าน ธรรมเป็นสิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายสรรเสริญ ส่วน
อธรรมเป็นสิ่งที่นักปราชญ์ทั้งหลายกล่าวติเตียน...

(วนาวนชาดก: ๑๕)

เมื่อแสดงธรรมจบ ยักษ์ไม่กินพระองค์ และพาพระองค์ไปส่งยังเมืองที่
ต้องการ ในที่สุดพระองค์ก็ได้กลับมาพบบิดา และเล่าความทุกข์ที่พระองค์ได้รับ ทั้งบิดาและ
ประชาชนต่าง โศกเศร้ากับเรื่องราวของพระองค์ พระองค์จึงสอนคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมให้ทุก
คนฟัง ดังความว่า

...ในลำดับนั้น พระโพธิสัตว์เห็นชนทั้งหลาย มีพระราชบิดาเป็นประธานพา
กันปริเวทนาการอยู่ดั่งนั้น จึงทูลว่า ข้าแต่พระองค์ผู้เป็นนมหाराช ขึ้นชื่อว่า
สัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายอยู่ในสงสารวัฏย่อมจะ ได้รับทุกข์บ้าง ได้ประสบ
สุขบ้างเป็นธรรมดา ผู้ที่กุศลอุ้มชูก็ได้รับความสุข ผู้ที่อกุศลอุปถัมภ์ก็ได้รับ
ความทุกข์ ผู้ใดกระทำโทษให้แก่เขา เวนก็ย่อมติดตามผู้นั้นไป... ขึ้นชื่อว่าเวร
แล้ว ย่อมติดตามบุคคลผู้ถูกผูกเวรประดุจดังว่า แอกล้นตามเบียดเบียนคอก โค

ใช้ และก่อกวนอันตามกระทบเท้าของโคใช้จะนั้น...สัตว์ทั้งหลายที่
ท่องเที่ยวอยู่ในวิญญูสงสารนี้ ย่อมมีเวรเป็นธรรมดาอย่างนี้แล...

(วนาวนชาดก: ๖๐-๖๒)

คำสอนโดยตรงของพระโพธิสัตว์ในเรื่องกฎแห่งกรรมนี้ จึงทำให้ผู้อ่าน
เข้าใจกฎแห่งกรรมลึกซึ้งยิ่งขึ้น อีกทั้งคำสอนคตินี้ได้สอดแทรกอยู่อย่างสอดคล้องและ
สัมพันธ์กับความทุกข์อันเป็นผลจากกรรมเก่าของตัวละครเอก และการเอาชนะความสุขอันเป็นผล
จากกรรมดีในปัจจุบัน ทั้งหมดนี้ทำให้ผู้อ่านเข้าใจในกฎแห่งกรรมทั้งฝ่ายอกุศลกรรมและกุศลกรรม
ประจักษ์ชัดมากขึ้น

ความเข้าใจในคตินี้เรื่องกฎแห่งกรรมใน*ปัญญาสาตก* นอกจากจะ
ทำให้ผู้อ่านเกรงกลัวการทำบาป และเกิดความศรัทธาในการทำความดีแล้ว ยังพบว่าความเข้าใจใน
กฎแห่งกรรมดังกล่าวยังสัมพันธ์กับคุณค่าเชิงจริยธรรมที่มนุษย์พึงประพฤติปฏิบัติเพื่อการดำรงอยู่
ในสังคมอย่างมีคุณธรรมจริยธรรมอันเป็นเครื่องดำรงสังคมให้มนุษย์อยู่ร่วมกัน ได้อย่างปกติสุขด้วย
ดังที่พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต) (๒๕๔๖ : ๒๑๓) กล่าวถึงกฎแห่งกรรมที่สัมพันธ์กับคุณค่าทาง
จริยธรรมไว้ว่า

๑. ให้เป็นผู้หนักแน่นในเหตุผล รู้จักมองเห็นการกระทำและผล
ของการกระทำตามแนวทางของเหตุปัจจัย ไม่เชื่อสิ่งงมงาย

๒. ให้เห็นว่าผลสำเร็จที่ตนต้องการ จุดหมายที่ปรารถนาจะเข้าถึง
สำเร็จได้ด้วยการลงมือทำคือพึ่งตนเอง ไม่ต้องรอโชคชะตาหรือหวังการ
ช่วยเหลือจากปัจจัยภายนอก

๓. ให้มีความรับผิดชอบต่อตนเอง ที่จะงดเว้นการทำชั่ว ให้
รับผิดชอบต่อบุคคลอื่นด้วยการทำความดีต่อเขา

๔. ให้ถือว่าบุคคลมีสิทธิ์โดยธรรมชาติที่จะทำการต่าง ๆ เพื่อแก้ไข
ปรับปรุงสร้างเสริมตัวเองให้ดีขึ้น โดยเท่าเทียมกัน

๕. ให้ถือว่าคุณธรรม ความสามารถ ความประพฤติปฏิบัติเป็น
เครื่องวัดความทรามความประเสริฐของมนุษย์

๖. ในแง่กรรมเก่าให้ถือเป็นบทเรียน ให้เข้าใจตนเองตามแนวทาง
เหตุผล ไม่คอยเพ่งโทษผู้อื่น รู้จักที่จะแก้ไข ปรับปรุง

๗. ให้ความหวังในอนาคตสำหรับคนทั่วไป

หากพิจารณาสิ่งที่ตัวละครเอกเพียรพยายามทำเพื่อเอาชนะความทุกข์โศกต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็น ความเป็นผู้หนักแน่นมีเหตุผล การลงมือกระทำ เดินทาง ผจญภัย เพื่อให้เป้าหมายที่ตนตั้งไว้ประสบความสำเร็จ ความรับผิดชอบต่อตนเอง บุตร ภรรยา และประชาชน การไม่ทำความชั่ว การมุ่งมั่นทำแต่ความดี การไม่ยอมแพ้ต่อโชคชะตา การนำกรรมเก่ามาเป็นบทเรียน และทำในสิ่งที่ตรงข้ามกับที่เคยทำมาในอดีต การกระทำเพื่อเอาชนะความทุกข์โศกเหล่านี้จึงเป็นการสอนคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรมที่สอดคล้องกับคุณค่าทางจริยธรรมสำหรับบุคคลทั่วไปอันพึงประพฤติปฏิบัติในสังคมด้วย

การที่ *ปัญญาสชาคก* นำเสนอเรื่องการพลัดพรากจากกันของ ตัวละคร การแสดงเหตุแห่งทุกข์ด้วยการเล่าถึงการกระทำผิดบาปในอดีตชาติ การต่อสู้กับทุกข์โศกด้วยความดิ้นรนจนผ่านพ้นอุปสรรคไปได้ เรื่องราวดังกล่าวประกอบด้วยความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่าน เรื่องราวเช่นนี้ปรากฏซ้ำแล้วซ้ำเล่าใน *ปัญญาสชาคก* กฎแห่งกรรมจึงปรากฏซ้ำแล้วซ้ำเล่าเช่นกัน เหตุที่ใช้ความ โศกเพื่อสื่อแนวคิดเรื่องกฎแห่งกรรมก็เพื่อให้ผู้อ่านเห็นวงเวียนชีวิตของตัวละครอันเป็นตัวแทนมนุษย์ที่อยู่ในสังสารวัฏ ซึ่งเวียนว่ายอยู่ในกฎแห่งกรรมอันเป็นผลจากการกระทำของตนทั้งในชาติก่อน ชาตินี้ และชาติหน้า ความทุกข์โศกที่เป็นลักษณะเด่นของเรื่องราวใน *ปัญญาสชาคก* จึงเป็นภาวะที่แสดงให้ผู้อ่านเห็นผลของการกระทำผิดบาปในอดีตชาติ และเห็นผลของความเพียรในการทำดีอย่างยิ่งยวด ความทุกข์โศกที่ปรากฏในเรื่องด้วยกลวิธีทางวรรณศิลป์ทั้งการใช้คำ การใช้ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความทุกข์โศก จึงสร้างอารมณ์สะเทือนใจให้แก่ผู้อ่านจนเข้าใจคติธรรมเรื่องกฎแห่งกรรม โดยแสดงให้เห็นผลของกฎแห่งกรรมพร้อมกันทั้งในฝ่ายอกุศลกรรม และกุศลกรรมได้เป็นอย่างดี ในชีวิตจริงของมนุษย์ย่อมต้องประสบทั้งทุกข์และสุข ขณะประสบความสุขการจัดการกับความทุกข์คงไม่ใช่วิธีที่ยากสักเท่าไร แต่การจัดการกับความทุกข์เป็นสิ่งที่ยากกว่า การจำลองความทุกข์และวิธีการจัดการความทุกข์ของตัวละครจึงเป็นกลวิธีที่แยบยลในการสอนคติธรรมความเข้าใจในทุกข์ที่เกิดจากกฎแห่งกรรมให้ผู้อ่านได้เรียนรู้ที่จะขจัดทุกข์ไปด้วยหนทางแห่งความดีงามดังเช่นที่พระ โพธิสัตว์ทำใน *ปัญญาสชาคก* นั้นเอง

๓.๒ การสอนคติธรรม เรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง

ความโศกใน *ปัญญาสชาคก* ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ เกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในกฎแห่งกรรมตามที่ได้กล่าวไว้ในข้อ ๓.๑ และยังได้ทำให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนา เรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของทุกสรรพสิ่งหรือไตรลักษณ์ควบคู่กันไปด้วย

ไตรลักษณ์ หมายถึง ลักษณะหรือข้อกำหนดที่ทำให้มองเห็นและเข้าใจได้ถึงความจริงของชีวิตและโลก หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สามัญลักษณ์ คือ ลักษณะที่เสมอกันหรือเหมือนกันของสรรพสิ่ง สรรพสิ่งทั้งหลายตกอยู่ในลักษณะนี้ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). ๒๕๔๖ : ๖๘) การทำความเข้าใจเกี่ยวกับไตรลักษณ์นั้นจะเกี่ยวข้องกับ ๓ ลักษณะ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา อนิจจัง แปลว่า ไม่เที่ยง มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงประเภทที่เป็นสังขาร คือมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งนั้นมีลักษณะที่เปลี่ยนแปลงอยู่เสมอ ไม่มีความคงที่ตายตัว ทุกขัง แปลว่า เป็นทุกข์ มีความหมายว่า สิ่งทั้งหลายทั้งปวงประเภทสังขาร มีลักษณะที่เป็นทุกข์ มองดูแล้วน่าสังเวชใจทำให้เกิดความทุกข์ใจแก่ผู้มีความเห็นอย่างแจ่มแจ้งในสิ่งนั้น อนัตตา แปลว่า ไม่ใช่ตัวตน มีความหมายว่า ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งประเภทที่เป็นสังขารและมีสังขาร ไม่มีความหมายแห่งการเป็นตัวเป็นตน ไตรลักษณ์นี้เป็นคำสั่งสอนที่พระพุทธเจ้าทรงสั่งสอนมากที่สุดกว่าคำสั่งสอนทั้งปวง บรรดาคำสั่งสอนทั้งหลาย จะนำมารวบรวมอยู่ที่การเห็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตาทั้งนั้น (พุทธทาสภิกขุ. ๒๕๔๗ : ๔๒-๔๓) การเข้าใจในกฎไตรลักษณ์ จึงเป็นการเข้าใจในกฎของความเปลี่ยนแปลงว่า สรรพสิ่งทั้งหลายที่เป็นสังขารธรรม ถูกปรุงแต่งขึ้นมาจากเหตุปัจจัย ทั้งที่เป็นวัตถุและที่มิใช่วัตถุ ล้วนแล้วแต่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ พร้อมกับการแปรเปลี่ยน แล้วก็ดับสูญสิ้นไป ทุกสิ่งเป็นอนัตตา เป็นอนิจจัง ชีวิตนั้นเมื่อพิจารณาโดยธรรมชาติแล้วเป็นทุกข์ เพราะชีวิตก่อขึ้นภายใต้กรอบแห่งความไม่เที่ยงไม่จีรัง ทุกอย่างไม่มีตัวตน เป็นอนัตตา มีแต่ความว่างเปล่า ไม่มีแก่นสาร ไม่เป็นของจริง และไม่มีความจริง ไม่เป็นตัวตน (พระธรรมปิฎก (ป.อ.ปยุตฺโต), ๒๕๔๖ : ๖๘)

ความเข้าใจในคตินิยมทางพุทธศาสนา เรื่อง ไตรลักษณ์ คือการรับรู้และเข้าใจว่าทุกสรรพสิ่งที่เกิดขึ้นกับชีวิตนั้น ไม่มีสิ่งใดที่มีความเที่ยงแท้ถาวร ทุกสิ่งล้วนเปลี่ยนแปลงและเสื่อมสภาพได้ทั้งสิ้น จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นกับสิ่งต่าง ๆ ในปัญหาสาขานั้นได้นำเสนอความโศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านเพื่อให้ผู้อ่านตระหนักรู้และเข้าใจในคตินิยม เรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของทุกสรรพสิ่ง ด้วยกลวิธีการใช้คำบรรยายและพรรณนาความโศก การใช้ความเปรียบเพื่อสื่อความโศกให้เป็นรูปธรรมมากขึ้น กลวิธีการสร้างเหตุการณ์การพลัดพราก กลวิธีการนำเสนอตัวละครที่ถือต่อการสร้างความโศก ทั้งโดยการนำเสนอตัวละครที่ประสบทุกข์จากเหตุการณ์การพลัดพรากตัวละครได้เรียนรู้ทุกข์ด้วยการประสบกับทุกข์ด้วยตนเองจนเกิดความรู้ความเข้าใจในสังขารธรรมดังกล่าว และทั้งเกิดความเข้าใจในทุกข์ผ่านกลวิธีการคลี่คลายความโศกด้วยการให้ตัวละครปลอมโยนให้คลายทุกข์ด้วยคำสอนทางพุทธศาสนา การที่ผู้อ่านรับรู้เหตุการณ์การพลัดพรากจากกันของตัวละครซึ่งสอดคล้องกับคตินิยมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของทุกสรรพสิ่ง ทำให้ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจได้ว่า การพลัดพรากจากกันเป็นส่วนหนึ่งของชีวิตมนุษย์ เมื่อมี

พบก็ย่อมต้องมีจาก ไม่มีสิ่งใดอยู่ร่วมกันได้โดยไม่มี การเปลี่ยนแปลง การพลัดพรากจึงเป็นส่วนหนึ่งของกฎการเปลี่ยนแปลงนั่นเอง ดังตัวอย่างต่อไปนี้

การที่ตัวละครต้องประสบเคราะห์กรรมจนเกิดความ โศก ทั้งจากการพลัดพราก หรือ การพบความทุกข์ยากและลำบากในชีวิต ตัวละครผู้นั้นมักเป็นผู้เรียนรู้สังขธรรมในเรื่องนั้น ด้วยตนเอง เช่น ในเรื่อง *สุทธนชาดก* ตอนที่นางมโนหรัวถูกนายพรานจับ ต้องพลัดพรากจากมารดาไป หลังจากพิลาปรำพันถึงความโศกที่เกิดขึ้นจากการพลัดพราก นางก็คำนึงถึงสังขธรรมของชีวิตที่ต้องมีการพลัดพรากว่า

...อนึ่งคิดขึ้นมาถึงธรรมดาของสรรพ โลกย่อมไม่เที่ยงถาวร ความพอพร้อม และความพลัดพรากทั้งสองนี้ ย่อมมีทั่วไปใน โลก สรรพสัตว์ทั้งหลายที่เกิด มามีความแปรไปเป็นธรรมดา ความเป็นหนุ่มสาวย่อมมีใน โลก ความวิโยค ก็ย่อมมีอยู่เป็นนิตย์ ธรรมดาถูกมารดาจะผูกความรักสักเท่าใด ในที่สุดมี ความแปรผันจีจางห่างลงทุกวันเป็นธรรมดา...

(สุทธนชาดก : ๒๗)

นางมโนหรัวได้กล่าวถึงสังขธรรมแห่งการพลัดพรากอันเป็นธรรมดาโลกอีกครั้งเมื่อต้องหนี กลับบ้านเมืองเพื่อไม่ให้ถูกบูชายันต์ ความว่า

...ความกราบไหว้ของข้าพเจ้าครั้งนี้ นับว่าเป็นครั้งสุดท้ายที่จะมิได้กราบไหว้ อีกต่อไป ความที่เคยอยู่ร่วมกันมาก็ดี ความพลัดพรากจากกัน ไปก็ดี อันนี้ ย่อมเป็นธรรมดาของสัตว์โลก (ที่เกิดมาในสังสารวัฏ)...

(สุทธนชาดก: ๓๔)

เหตุการณ์การพลัดพรากนั้นปรากฏซ้ำแล้วซ้ำอีกในนิทานหลายเรื่องใน *ปัญญาสชาดก* ในเรื่องหนึ่งก็ปรากฏเหตุการณ์การพลัดพรากหลายครั้งหลายหน การพบและการพรากก็เป็นการ ทำให้ผู้อ่านเข้าใจสังขธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนด้วย ที่กล่าวว่า การรับรู้เรื่องราวการพลัดพรากทำให้เข้าใจความเที่ยงแท้ของชีวิตนั้นหมายความว่า ขณะตัวละคร ได้พบกันอยู่ ก็มีเหตุที่ไม่คาดฝันเกิดขึ้นจนทำให้ตัวละครที่กำลังอยู่ด้วยกันอย่างมีความสุข ต้องพลัดพรากจากกัน และเมื่อพลัดพรากก็ให้ได้กลับมาพบกันอีก พบแล้วพราก พรากแล้วพบอีก สลับกันไปเช่นนี้ เป็นสังขธรรมที่มนุษย์จะต้องเรียนรู้ว่า การพบและการพรากจากกันไม่ใช่สิ่งที่ควบคุมได้ เป็นไปเองตามกฎแห่ง

กรรมที่ตนทำไว้ และหากเกิดขึ้นกับชีวิตก็ให้ทำความเข้าใจว่าการเปลี่ยนแปลงนั้นเป็นธรรมชาติของโลกที่ไม่มีสิ่งใดอยู่จริงยั่งยืนเที่ยงแท้ถาวร สัมพันธภาพของมนุษย์ก็เฉกเช่นเดียวกัน ล้วนเปลี่ยนแปลงและแปรผันไปได้ตลอดเวลา ความเข้าใจในการพลัดพรากนี้จะนำผู้อ่านไปสู่ความเข้าใจในความไม่เที่ยงแท้ของสรรพสิ่งได้

คติธรรมทางพุทธศาสนาใน *ปัญญาสาตก* จึงถ่ายทอดออกมาในขณะที่ตัวละครกำลังอยู่ในความโศกเศร้า และตัวละครนำเหตุการณ์ที่ก่อความโศกไปเชื่อมโยงกับคติธรรมเรื่องสังขธรรมทางพุทธศาสนา เพื่อให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ เข้าใจในสังขธรรมข้อนี้มากยิ่งขึ้น

เมื่อตัวละครต้องประสบทุกข์จนเกิดความโศกเศร้าอย่างเข้มข้น หากตัวละครไม่สามารถหลุดพ้นจากความโศกเศร้าได้ด้วยการเตือนตนเอง ผู้แต่งมักจะสร้างให้ตัวละครปลอบโยนกันเอง ด้วยการใช้นวนคิดเรื่องสังขธรรมแห่งชีวิตที่เกี่ยวข้องกับทุกข์ที่ตัวละครเผชิญอยู่มาช่วยคลายทุกข์ เช่น ในเรื่อง *สุทธินุชาตก* ตอนที่พระโพธิสัตว์และนางจิริปภา ต้องพลัดพรากจากม้าคู่ชีพ ทำให้ทั้งสองเดินทางกลับบ้านเมืองไม่ได้ ต้องคั่นคั่นอยู่ในป่าที่แสนลำบาก นางจิริปภาเศร้าโศกมากจนพระโพธิสัตว์กล่าวปลอบโยนว่า

...พระน้องอย่าทรงพระกันแสงไปนักละ พระวรพักตร์จักเศร้าหมอง ความพลัดพรากจากกันนี้ย่อมมีทั่วไปแก่สัตว์โลก จะได้มีแต่เราทั้งสองเท่านั้นหา มิได้ ขึ้นชื่อว่าเกิดมาแล้ว ก็ย่อมถึงซึ่งสุขและทุกข์เป็นธรรมดา มิได้เลือกหน้าว่าผู้ใดเลย พระน้องจงบรรเทาความโศกเสียให้เสื่อมคลายเถิด...

(สุทธินุชาตก: ๘๐)

เรื่อง *วนาวนชาตก* เมื่อวนาวนกุมารผ่านพ้นความยากลำบากต่าง ๆ ที่เกิดจากการถูกนำไปฝังดินตั้งแต่เกิดนั้น แล้วได้กลับมาพบบิดา มารดา และชาวเมือง ซึ่งโศกเศร้าไปกับเรื่องราวที่วนาวนกุมารเล่าให้ฟัง วนาวนกุมารจึงใช้ช่วงเวลาที่ทุกคนอยู่ในความโศกนั้นสอนสังขธรรมอันเป็นธรรมดาของโลกและชีวิตเพื่อให้ทุกคนคลายโศกและเข้าใจความเป็นจริงของชีวิตมากขึ้น

ดังความว่า

...ขึ้นชื่อว่าสัตว์ทั้งหลายที่เวียนว่ายอยู่ในสังสารวัฏย่อมจะได้รับทุกข์บ้าง ได้ประสบสุขบ้างเป็นธรรมดา ผู้ที่ทุกข์อึดอัดก็ได้รับความสุข ผู้ที่อึดอัดอุปถัมภ์ก็ได้รับความทุกข์ ผู้ใดกระทำโทษให้แก่เขา เวนก็ย่อมติดตามผู้นั้นไป...

(วนาวนชาตก : ๖๐)

เรื่อง *อรินทมาชค* เมื่อพระราชเทวีสุณฺเษกุมารที่เพิ่งคลอดพระมหาสัตว์ปโลบโยนให้ กลาย โศกด้วยหลักธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง ดังความว่า

...พระมหาสัตว์เจ้าอุ้มพระราชเทวีขึ้นแล้วกล่าวว่า ดูกรเจ้าผู้มีพักตร์อันเจริญ หยุดเท่านั้นเกิด อย่าเศร้าโศกปริเทวนาการไปเลย เราได้บอกเจ้าไว้ว่า ความพร้อมเพรียงกันและความพลัดพรากจากกันนี้เป็นธรรมดาของโลกชีวิตของมนุษย์ทั้งหลายมีความตายเป็นที่สุด เพราะเหตุใด เพราะเหตุนั้นเจ้าอย่าได้ปริเทวนาการรำไรไปเลย พระราชเทวีเจ้าประดิษฐานอยู่แทบเบื้องพระบาทพระมหาสัตว์เจ้า แล้วกราบทูลถึงสรรพทุกข์ของตนถวายให้ทรงทราบ พระมหาสัตว์เจ้าอุ้มพระราชบุตรของพระองค์ขึ้นแล้ว ให้พระราชเทวีลุกขึ้นด้วยพระคำรัสว่า ดูกรเจ้าผู้มีพักตร์อันเจริญ ลุกขึ้นเถิดอย่าเศร้าโศกให้ช้าเลย เมื่อจะประกาศความที่โลกไม่เที่ยงจึงตรัสพระคาถา...แปลว่าเจ้าอย่าโศกเศร้าให้หนักหนาเลย ธรรมดาของโลกเป็นอย่างนี้ พระพุทธเจ้าทั้งหลายแสดงไว้ว่า สรรพสังขารทั้งหลายเป็นสภาวธรรม ไม่เที่ยง...

(อรินทมาชค : ๖๗๐-๖๗๑)

คำปโลบโยนเพื่อให้คลายความโศกด้วยการแสดงหลักสังขารของโลกลดโดยเชื่อมโยงกับ เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวละคร สร้างอารมณ์สะเทือนใจให้กับผู้อ่านให้เข้าใจสังขารของชีวิตและ โลกผ่านความโศกและคำปโลบโยนให้คลายโศกของตัวละครในเรื่อง

การเปลี่ยนสถานภาพของตัวละครจากกษัตริย์มาเป็นยากจนเจียมใจ หรือการพลัดพรากจาก บ้านเมืองและมาดกระกำลำบากอยู่ในป่า เช่น เรื่อง *สิโสรชาค* *สุวรรณสังขชาค* *สมุททโฆสชาค* ฯลฯ การเปลี่ยนสถานภาพของตัวละครดังกล่าว มุ่งสอนคติธรรมทางพุทธศาสนาเกี่ยวกับ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของชีวิต ฆะตากรรมที่ไม่อาจหลีกเลี่ยงได้ อีกทั้งสถานภาพการเป็นกษัตริย์ ไม่ใช่ความเที่ยงแท้ถาวร เปลี่ยนแปลงได้เช่นเดียวกับทุกสรรพชีวิตที่เกิดมาบน โลก กษัตริย์ก็อาจ กลายเป็นบุคคลธรรมดาได้เช่นตัวละครใน *ปัญญาสาชค* สถานภาพของบุคคลไม่ใช่สิ่งที่เที่ยงแท้ ถาวรเช่นเดียวกับสรรพสิ่งต่าง ๆ นอกจากการนำเสนอการเปลี่ยนแปลงสถานภาพของตัวละครแล้ว ยังมีกรนำเสนอการเปลี่ยนแปลงที่อยู่อาศัย การเปลี่ยนแปลงอาหารการกิน หรือการเปลี่ยนแปลง เสื้อผ้าเครื่องนุ่งห่ม ล้วนทำให้ผู้อ่านเข้าใจในคติธรรมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง เช่นเดียวกัน

เมื่อผนวกคติธรรมทางพุทธศาสนาที่ผู้อ่านตระหนักและรับรู้ได้จากปัญญาสชาดกในเรื่องกฎแห่งกรรมเข้ากับไตรลักษณ์ จะพบว่าผู้อ่านเข้าใจคติธรรมทั้งสองเรื่องร่วมกันไปได้ใน ๒ ระดับ คือ หากผู้อ่านเข้าใจเรื่องกฎแห่งกรรมอย่างแท้จริงแล้ว เบื้องต้นผู้อ่านจะรู้สึกเกรงกลัวต่อการทำบาปและต้องการทำความดีเพื่อผลที่ดีต่อตนเอง จากความเข้าใจในเรื่องนี้กับความเข้าใจในความไม่เที่ยงแท้แน่นอนและเปลี่ยนแปลงของสรรพสิ่งย่อมนำไปสู่ความเข้าใจในเบื้องสูงขึ้นไป คือ ผู้อ่านจะรู้สึกปลงตก ความเข้าใจนี้เองนำพาผู้อ่านไปสู่ความสงบ การพ้นไปจากความยึดมั่นถือมั่น จนเกิดปัญญานำพาผู้อ่านไปสู่การหลุดพ้นทั้งจากทุกข์และสุขอันเป็นอุคมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา ความ โศกในปัญญาสชาดกนำเสนอผ่านเรื่องราวต่างๆ ของตัวละครด้วยองค์ประกอบต่างๆ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะท้อนใจจนพัฒนาความรู้สึกของผู้อ่านไปสู่การเกิดความเข้าใจในคติธรรมทางพุทธศาสนาทั้งเรื่องกฎแห่งกรรมและไตรลักษณ์นั้น จึงเป็นหนทางหนึ่งที่จะนำพาผู้อ่าน ไปสู่อุคมคติอันสูงสุดในทางพุทธศาสนาคือการเกิดปัญญาและเข้าถึงความสงบ จนนำพาตนเองพ้นไปจากความยึดมั่นถือมั่นในสิ่งทั้งปวงได้

๓.๓ การสอนคติธรรมเรื่องการบำเพ็ญทาน

ปัญญาสชาดกนำเสนอเรื่องราวที่พระโพธิสัตว์กระทำการบริจาคทานอย่างยิ่งใหญ่ เพราะมิได้เพียงบริจาคสิ่งของ อาหาร เพื่อเป็นทานเท่านั้น แต่มีการบริจาคบุตร ภรรยา ส่วนต่างๆ ของร่างกายตน และชีวิต ซึ่งเป็นการกระทำที่ต้องใช้ทั้งความกล้าหาญและความมุ่งมั่นมาก ในความมุ่งมั่นนำไปสู่เป้าหมายในการบำเพ็ญทานอย่างยิ่งใหญ่ของพระองค์ก็เพื่อให้บุคคลอื่นพ้นทุกข์ และตั้งมั่นในการบรรลुพระโพธิญาณอันประเสริฐในภายภาคหน้า

เรื่องที่สอนการบำเพ็ญทานเด่นชัด ได้แก่ เรื่อง รัตนปโตชชาดก วิบุลราชชาดก สิริจุฑามณีชาดก จันทราชชาดก สิริธรรมาชาดก ทูลกบฏจิตตชาดก อาทิตยชาดก มหาสุรเสนชาดก กนกวรรณราชชาดก ธรรมิกบฏจิตตราชชาดก จากทานชาดก ธรรมราชชาดก สุรูปชาดก ปุပ္ผชาดก พรหมโฆสราชชาดก อติเทวราชชาดก สุวรรณกัจฉปชาด (เล่ม ๑) อริทนมชาดก สุรัพชาดก สุวรรณกัจฉปชาดก(เล่ม ๒) จันทกาศชาดก ส่วนเรื่องอื่น ๆ นั้นแม้จะมีได้นำเสนอคติธรรมเรื่องการบำเพ็ญทานไว้อย่างเด่นชัด แต่ก็มี การสอดแทรกพฤติกรรมกรรมการทำทานของพระโพธิสัตว์ไว้ท้ายเรื่องแทบทุกเรื่อง

พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์ (พระธรรมปิฎก (ป.อ. ปยุตฺโต). ๒๕๔๖ : ๖๕) อธิบายว่า “ทาน หมายถึง การให้, สิ่งที่ให้, ให้ของที่ควรให้แก่คนที่ควรให้เพื่อประโยชน์แก่เขา, สละให้ ปันสิ่งของของตนเพื่อประโยชน์แก่ผู้อื่น” การบำเพ็ญทานคือพฤติกรรมกรรมการทำทานของพระ

โพธิสัตว์ที่เป็นการแบ่งปันหรือให้ทั้งสิ่งของ อาหาร ภรรยา บุตร ร่างกายและชีวิตของคนแก่ผู้อื่น ซึ่งเป็นการให้เพื่อประโยชน์สุขแก่ผู้มาขอบริจาคทานจากพระองค์

ความเข้าใจและความตระหนักในคตินิยมเรื่องการบำเพ็ญทานนี้ เกิดจากการรับรู้ความโศกเศร้าของตัวละครที่แวดล้อมพระโพธิสัตว์เมื่อตัดสินใจบริจาคร่างกายและชีวิตเป็นทาน และเกิดจากการรับรู้ภาวะทุกข์ทางกายที่อดทนต่อความเจ็บปวดทรมานแต่ทว่าจิตใจกลับมิได้รู้สึกทุกข์โศกแต่อย่างใด กลับเต็มไปด้วยความปีติยินดีที่ได้บำเพ็ญทานอย่างยิ่งใหญ่ด้วยการบริจาคร่างกายและชีวิตเป็นทาน การนำเสนอภาวะทุกข์โศก (โศกะ) ร่วมกับ ภาวะสงบ (สมะ) ดังกล่าวทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ จนเกิดรสที่เรียกว่า กรุณารส ร่วมกับ สानติริส กรุณารสที่เกิดจากภาวะทุกข์โศก จึงเป็นรสที่สำคัญอันหนุนเนื่องให้ผู้อ่านเข้าใจसानติริสที่เกิดขึ้นได้เป็นอย่างดี ทำให้ผู้อ่านตระหนักและเข้าใจในการปฏิบัติตามคตินิยมทางพุทธศาสนาที่ว่าด้วยเรื่องของการบริจาคทาน ซึ่งเป็นการกระทำที่ยิ่งใหญ่และส่งผลต่อผู้บริจาคมกที่สุดคือความสงบสุข ปีติยินดี และตระหนักว่าการให้ด้วยการบริจาคทานนั้น ไม่ว่าบุคคลนั้น ๆ จะอยู่ในภาวะใดย่อมสามารถทำทานได้อย่างเนื่องนิตย์ และยังสะท้อนให้เห็นด้วยว่าแม้ผู้บริจาคทานจะอยู่ในสภาวะใด แม้จะรับทุกข์โศกจากการบริจาคทานมากเพียงใด การทำทานยังคงเป็นการกระทำอันสูงสุดและควรกระทำ อีกทั้งผลแห่งการทำทานอาจไม่เห็นผลในขณะที่ทำ แต่ย่อมส่งผลที่ดีตามมาในภายหลัง ดังเช่นในตอนจบเรื่อง *อรินทมาชค* ที่พระเจ้าอรินทมาช กัมมเหสี และราชบุตร ได้รับราชสมบัติคืน ต่อจากนั้นก็ทรงบำเพ็ญกุศลตลอดพระชนมายุ เมื่อสวรรคตก็ได้ไปเกิดในเทวโลก

การนำเสนอกรุณาสร่วมกับसानติริสในเรื่องการบริจาคทานนี้ ทำให้ผู้อ่านเกิดอารมณ์สะเทือนใจ และตระหนักไว้ในคำสอนทางพุทธศาสนาที่ว่า สัจธรรมที่มนุษย์พึงเข้าใจเพื่อความสงบสุขแห่งจิตใจ คือ ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนเป็นธรรมดาของโลก และการมีอยู่ของทรัพย์สมบัติ ราชสมบัติ เกียรติยศ ล้วนเป็นสิ่งสมมุติทั้งสิ้น แม้แต่ร่างกายของตนก็เป็นสิ่งสมมุติ จึงไม่ควรยึดมั่นถือมั่นในสิ่งเหล่านี้ ดังเช่นการกระทำที่พระโพธิสัตว์ทรงบริจาคทุกอย่างตั้งแต่ข้าวของนอกกาย จนกระทั่งชีวิตของพระองค์

การบำเพ็ญทานนั้นนอกจากภาวะสงบที่เกิดขึ้นร่วมกับภาวะทุกข์โศกแล้ว ยังพบว่าใน *ปัญญาสาชค* ยังนำเสนอภาวะโศก (โศกะ) ร่วมกับภาวะความมุงมั่น (อุตสาหะ) ที่มีต่อการบริจาคทาน ดังตัวอย่างต่อไปนี้

เรื่อง *สิริจุฑามณีชาดก* พระราชาสิริจุฑามณีต้องการบริจาคร่างกายเป็นทาน ท้าวสักกเทวราชจึงแปลงเป็นพราหมณ์มาขอร่างกาย พระองค์จึงใช้เลื่อยผ่าร่างกายตนเป็นสองซีก ซีกหนึ่งบริจาคให้พราหมณ์ อีกซีกหนึ่งให้ยักษ์ ทั้งพระมเหสีราชบุตรและประชาชนต่างเศร้าโศกเสียใจต่อการตัดสินใจของพระองค์ แต่พระองค์ยังคงมีความมุงมั่นตั้งใจเช่นเดิม ดังความว่า

...พระนางปทุมวดีเทวี และพระจันทกุมารราชโอรส ทรงพระกำสรดโศกา
ตรงเข้ากอดพระบาทาไว้ ทรงกันแสงรำให้ด้วยประการต่าง ๆ เมื่อคมเลื่อย
หยั่งถึงพระนลาฏ พระโลหิตก็ไหลสาดออกมาสะอื้นหวาดเสียวใจ...ครั้น
เมื่อคมเลื่อยล่วงเลยพระนลาฏถึงพระโอยฐ์แล้วพระมหาสัตว์ยังคงตรัสสอน
มหาชนว่า อย่าได้พากันเศร้าโศกรำไรเลย เมื่อคมเลื่อยล่วงเลยถึงพระศอก
ทุกขเวทนาก็มีกำลังกล้าเกิดขึ้นมาก แต่พระองค์หากอดคณไว้ยังตรัส
สรรเสริญคุณพระสัมมาสัมพุทธเจ้าได้...

(สิริจุทามนิชาดก: ๑๔๗)

เรื่อง มหาสุรเสนชาดก พระเจ้ามหาสุรเสนบริจาตศิระจะเป็นทานแก่มานพห้าวชาด โดยมี
ความมุ่งมั่นตั้งใจในการกระทำความดีมาก ในขณะที่ทั้งพระมเหสีและประชาชนต่างร้องไห้
คร่ำครวญต่อการตัดสินใจของพระองค์ ดังความว่า

...พระมหาสัตว์ตรัสจะนี้แล้วหามีความหวาดเสียวไม่ เริ่มปลงพระเศียรของ
พระองค์ ประหนึ่งนักรบผู้ชาญชัยเข้าสงครามฉะนั้น...พระนางวิขุลดาเทวีตรงเข้า
กอดพระมหาสัตว์ เอากำผมเข้าคลุกพระโลหิต หวนไปหวนมาคล้ายคนบ้า จนถึง
พระวิสัยอุฎฐิภาฯ ลำดับนั้น นางในชั้นพระราชฐานให้พระนางสรงน้ำเย็นชุ่ม
พอแล้ว พระนางก็กลับได้ลมอัสสาสะขึ้น เอาพระหัตถ์ทั้งสองเข้าค่อนพระอุระ
ไม่สามารถจะทรงพระองค์อยู่ได้ ดูพระฉวีหม่นหมองลงเพราะพระเหตุภัยเหี้ยม
แห่ง ทรงรำพันต่าง ๆ นานา ว่าข้าแต่พระสวามีหม่อมฉันจักสำเร็จชีพตาม
พระองค์ เมื่อหม่อมฉันเป็นหม้ายตั้งแต่นี้ไป ก็จักต้องเสวยทุกข์อย่างแสนสาหัส
ดังนี้เป็นต้น...

(มหาสุรเสนชาดก: ๒๑๕-๒๒๐)

การนำเสนอภาวะ โศก (โศกะ) ร่วมกับภาวะความมุ่งมั่น (อุตสาหะ) ทำให้เกิดรสหรือ
อารมณ์สะเทือนใจ ๒ รส พร้อมกัน คือ กรุณารส ซึ่งเป็นความสงสารที่มีต่อการสละชีวิตของ
พระองค์ และสงสารตัวละครรอบข้างที่ไม่อาจทำใจต่อการจากไปของพระเจ้ามหาสุรเสน แต่ใน
ท่ามกลางความสงสารดังกล่าว กลับมีรสอีก ๑ รส ที่เกิดขึ้นคือ วีรรส ที่มีต่อความกล้าหาญ และ
ความมุ่งมั่นของตัวละครที่มีต่อการบำเพ็ญทานอันยิ่งใหญ่ ที่สละได้แม้ชีวิตร่างกายของตน กรุณารส
ที่เกิดขึ้นจึงเป็นรสที่หนุนให้วีรรสเข้มข้มขึ้น และสะเทือนอารมณ์ผู้อ่านมากขึ้น ทำให้เกิดการ

ตระหนักรู้ในคตินิยมทางพุทธศาสนาเรื่องการบริจาคทานมากขึ้นด้วยว่า แม้ในท่ามกลางอุปสรรคใด ๆ ก็ตาม หากการบริจาคทานนั้นกระทำด้วยความมุ่งมั่น ตั้งใจ และแน่วแน่ในการกระทำแล้ว การบริจาคทานก็จะทำได้สำเร็จ และส่งผลดีต่อผู้ที่มุ่งมั่นศรัทธา

คตินิยมเรื่องการบำเพ็ญทานของพระโพธิสัตว์ใน *ปัญญาสาตก* ยังสัมพันธ์เชื่อมโยงกับคตินิยมในเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง และนำพาผู้อ่านไปสู่ความไม่ยึดมั่นถือมั่นในสิ่งอันเป็นสมมุติทั้งปวงบนโลกนี้ การบำเพ็ญทานเป็นการละซึ่งสิ่งที่เคยยึดมั่นถือมั่นว่ามีตัวตนที่แท้ก็ล้วนแต่ไม่มีตัวตนทั้งสิ้น เมื่อละได้ เลิกยึดมั่นถือมั่นได้ ก็บริจาคแต่ร่างกายและชีวิตตนเป็นทานได้เพราะร่างกายนั้นไม่ใช่สิ่งที่มีอยู่จริง การเข้าใจในคตินิยมเรื่องการบำเพ็ญทานนี้เป็นการกระตุ้นผู้อ่านให้เข้าใจคตินิยมเรื่องความไม่เที่ยงแท้แน่นอนร่วมกันไปด้วย ซึ่งจะนำพาผู้อ่านให้เกิดปัญญาใน ๒ ระดับ เบื้องต้นคือ ผู้อ่านตระหนักรู้ว่าการทำทานเป็นการเรียนรู้การรู้จักให้และการแบ่งปันต่อผู้อื่นอันจะนำประโยชน์มาสู่ทั้งผู้รับและผู้ให้ เบื้องสูงคือผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้จนละเลิกต่อความยึดมั่นถือมั่นทั้งปวง ทำให้จิตใจเข้าสู่ความสงบสุข อันเป็นแนวคิดสำคัญอันสูงสุดของพระพุทธศาสนาได้

ปัญญาสาตก นำเสนอความ โศกไว้อย่างโดดเด่น และเข้มข้นด้วยกลวิธีต่าง ๆ ได้แก่ การสร้างเหตุการณ์การพลัดพราก การนำเสนอตัวละครที่เอื้อต่อการสร้างความ โศก การคลี่คลายความ โศก การนำเสนอความ โศกร่วมกับความ รู้สึกอื่น การใช้กลวิธีทางวรรณศิลป์ด้านการใช้คำ การใช้ความเปรียบ การบรรยายและพรรณนาความ โศก กลวิธีเหล่านี้ได้สร้างอารมณ์สะเทือนใจแก่ผู้อ่านได้เป็นอย่างดี อารมณ์สะเทือนใจดังกล่าวได้โน้มนำใจผู้อ่านให้เกิดการตระหนักรู้และเข้าใจการสอนคตินิยมทางพุทธศาสนาที่นำเสนอผ่านความ โศกดังกล่าว เหตุที่กล่าวเช่นนี้เนื่องจากอารมณ์สะเทือนใจที่เกิดจากการรับรู้ความ โศกในเรื่องนั้นสัมพันธ์กับแนวคิดเชิงจริยธรรมที่ผู้อ่านจะได้รับหลังจากเกิดอารมณ์สะเทือนใจ จากการศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างความ โศกที่สร้างอารมณ์สะเทือนใจกับการสอนคตินิยมทางพุทธศาสนาใน *ปัญญาสาตก* พบว่า ผู้อ่านเกิดการตระหนักรู้และเข้าใจในคตินิยมเรื่อง กฎแห่งกรรมทั้งในฝ่ายอกุศลกรรมและฝ่ายกุศลกรรม ทำให้เกิดความเกรงกลัวต่อการทำบาป เชื่อมมั่นและศรัทธาในการทำความคิด และเข้าใจในคตินิยมเรื่อง ความไม่เที่ยงแท้แน่นอนของสรรพสิ่ง และการบำเพ็ญทานอันเป็นหนทางไปสู่การบรรลุพระโพธิญาณของพระโพธิสัตว์ คตินิยมทั้ง ๓ ประการนี้ นำพาผู้อ่านให้เกิดความเข้าใจในระดับเบื้องต้น คือ ความเกรงกลัวต่อการทำบาป เกิดความศรัทธาในการทำความคิด การเข้าใจว่าทุกสรรพสิ่งไม่มีอยู่จริงล้วนเปลี่ยนแปลงและสูญสลายไปได้ตลอดเวลา คตินิยมดังกล่าวอาจโน้มนำผู้อ่านให้เกิดความเข้าใจในเบื้องสูงคือความเข้าใจในความไม่ยึดมั่นถือมั่น การละจากการยึดมั่นในสิ่งทั้งปวง ทำให้เกิดความสงบสุข อันเป็นอุดมคติสูงสุดของพระพุทธศาสนา